

Наші автори

Відейко М. Ю., доктор історичних наук,
старший науковий співробітник, завідувач
науково-дослідною лабораторією
археології історико-філософського
факультету Київського університету ім.
Бориса Гринченка.

Ключко В. І., доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри археології
Національного університету «Києво-
Могилянська академія».

Мураїн В. О., доктор історичних наук,
професор, Лауреат Державної премії
України, директор коледжу МІДМУ
«КП».

ІСТОРІЯ ЗБРОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ

Історія зброї та військової справи /альманах №2 Київ : Видавець Олег Філюк,
2019. — 142 с.

ISBN 978-617-646-154-8

Зміст

Монографія в журналі

М.Ю. Видейко. Зброя та військова справа у давніх хліборобів Європи у VI-IV тис. до н.е.....4

Стаття

В.І.Клочко, В.Ю.Мурзін. Луристанські бронзові булави з Музею історії зброї у м. Запоріжжя135

Contents

Monograph in the Magazine

M.Yu. Videiko. Weapons and Warfare of Old Europe. VI-IV Mill. BC.....4

Article

V.I. Klochko, V.Yu. Murzin. Luristan Bronze Maces from The Museum of Weapon History in Zaporozhye.....135

Зброя та військова справа у давніх хліборобів Європи у VI-IV тис. до н.е.

Упродовж досить тривалого часу хліборобські суспільства доби неоліту та мідного віку на теренах Європи дослідники розглядали переважно як виключно миролюбні. На їх погляд, ця ситуація цілковито відповідало матриархальному, на їх думку, устрою суспільства. Таке суспільство мало бути виключно миролюбним, а відтак вразливим для нападів войовничих патріархальних суспільств, особливо так званих "курганних народів". Ця точка зору стала домінуючою упродовж 80-90 х рр. ХХ ст.

Водночас відбувалося нагромадження величезного масиву відомостей, як з археологічних досліджень, так і галузі біоархеології, огляд яких дає вагомі підстави під сумнів ідилічну картину мирної хліборобської Європи доби неоліту та мідного віку. Відтак значну увагу було приділено систематизації відомостей стосовно предметів озброєння, теоретичним аспектам прояву насильства у давніх суспільствах. Однак загальну картину все ще доводиться складати по дрібним частинам, подробицям, розпорошеним у величезній кількості різноманітних праць.

У пропонованій статті зроблено спробу систематизувати прояви стародавньої військовості хліборобів Європи у VI-IV тис. до н.е. за такими напрямками, як зброя, сліди її застосування, укріплення. Період у три тисячі років розбито на чотири частини, пов'язані з певними етапами культурних та суспільних трансформацій, а саме VI тис. до н.е., початок V - остання чверть V тис. до н.е.; остання чверть V – початок другої половини IV тис. до н.е, початок другої половини-кінець IV тис. до н.е. Порівнюючи відомості по цим періодам можливо простежити динаміку і напрямки зрушень та змін у військовій сфері.

Ключові слова: *Південно-Східна та Центральна Європа, давні хлібороби, військова справа, зброя.*

M. Yu. Videiko

Weapons and warfare of Old Europe. VI-IV Mill. BC

The studies of weapons and warfare of Old Europe now looks promising if the use of not only the data of archeology, but also technological studies, involving a wide range of ethnographical evidences, including the adequate understanding and evaluation of finds, which derived from archaeological research.

Having a monopoly on the production of advanced weapons, having numerical superiority over its neighbors, farmers of Old Europe were the dominant military force at continent between 5000-3000 BC. Here we collected data, related to the development of weapons and warfare that created the basis of military power of farmers for nearly three thousand years (7000-3000 BC).

We can consider development of weapons, such as hammer-axes, daggers, spreading of effective copper weapons. The appearance of armor and shields led to the development of offensive weapons suitable for destruction of well protected enemy. So we can observe that, as well as in the following century, the copper age was endless race of attack and defense.

During the first few centuries of the history of the ancient farmers in Europe, which began in the late VII - early VI millennium BC. was developed and improved weapon set, which was initially

limited to hunting weapons - bow, spear. It is expanded, adding axes and maces (the latter being borrowed from hunting neighbors). Subsequently, some of the weapons later were produced from metal - copper (axes, slashers, blade weapons)/ In the early V millennium BC. hammer-axes becomes a symbol of the power of the leaders, later joined by the mace. The division of labor and the emergence of craft have created the conditions for the improvement, production and introduction of both traditional and new weapons, which have spread rapidly enough in the environment of agricultural cultural complexes, which in this respect have gained advantages over neighbors.

The settlements of the ancient farmers in the VI th Mill. BC. Were surrounded by fortifications in the form of ditches, supplemented by palisades and towers of wood, and in the south by walls and towers of stone. In the Vth millennium, fortified settlements are no longer an exception but a common phenomenon. Large settlements with thousands of inhabitants - Trypillian Proto-cities were also fortified. Ancient societies have begun to spend considerable resources on "passive security" systems.

For a long time all discussions about the military aspect of the large Trypillia Culture sites – proto-cities were based on several finds of warfare and possibly fortifications – so-called “living walls”. Only last ten years appeared, thanks to magnetic prospections at Moldova and Ukraine, and were investigated the first real evidences, including traces of ditches and palisades. Large sites had from one to three lines of fortifications, which were from 2 up to 7-8 km long. Population of this settlements spent a lot of time and resources to create them, and sometimes – to rebuild or improve. This fortifications had strategic significance and symbolized power and prosperity of communities.

Possession of specialized weapons required high skills that could be acquired through systematic training. An important element was also the psychological preparation, readiness for hand-to-hand combat. There is an institute of warriors who distinguished themselves from the rest of society, including details of clothing, battle colors, tattoos.

Population growth has led to societal shifts, including those aimed at enhancing military capabilities. The formation of tribal unions led to the enhancement of the military capabilities of individual communities, which were now not only successfully opposed to their neighbors but also able to infuse their interests (agrarian colonization, possession of resources and important ways of exchange, etc.). Leadership centers in the area of the Cucuteni-Trypillia cultural unity were the large fortified settlements with thousands of inhabitants, each of which could to mobilize hundreds or thousands warriors in a relatively short span of time.

All of the phenomena noted above have had both local characteristics and have undergone some changes over the three thousand years presented in our review. Even such a short overview of the military history of the ancient farming societies of Europe over the three millennia sufficiently demonstrates the views of that it was the age of total peace and harmony, interrupted only by the invasions of the warlike tribes of the “kurgan cultures” from the East. , In fact, this world of "peaceful farmers" looks not only prone to external expansion, but also the exploration of relationships within a circle of related cultures by using military forces and violence.

Key words: Southeastern and Central Europe, ancient farmers, warfare, arms

Вступ

Хліборобські суспільства доби неоліту та мідного віку на теренах Європи дослідники тривалий час розглядали переважно як виключно миролюбні і неконфліктні, що, на їх погляд, цілковито відповідало матриархальному устрою суспільства. Найбільш послідовними у цьому відношенні є праці Марії Гімбутас та її прибічників і послідовників. У них досить докладно описано комплекси озброєння «патріархальних індоєвропейців» з ареалу поширення так званих «курганних культур», при цьому практично залишено поза увагою величезний фактичний матеріал, який стосується решти суспільств Старої Європи, або трактуючи його на догоду власній концепції (Гімбутас, 2004: 388-418; Marler, 2003). Приміром, виявлені на території Європи сліди ровів та палісадів навколо поселень доби неоліту трактовано як символічні огорожі, які мали виокремити поселення з навколишнього світу, або підкреслювали насамперед ритуальне призначення подібних споруд, якщо йдеться про період, який передував «індоєвропейським інвазіям». Розглядався також варіант будівництва огорож для утримання тварин.

З іншого боку чомусь допускалося існування ранніх укріплень у культурі лінійно-стрічкової кераміки (далі-КЛСК), але наголошувалося на тому, що їх споруджували виключно на західній периферії, де існувала загроза зіткнення з войовничим місцевим населенням – мисливцями доби мезоліту. Натомість фортифікації середини V тис. до н.е. у Південно-Східній Європі вже розглядалися під кутом створення захисту проти вторгнень войовничих племен із Понтійських степів (Marler, 2003).

З іншого боку, існують дослідження, у яких частково зібрано та систематизовано матеріали, які дають змогу сформулювати інше бачення військової справи у давнього населення Старої Європи, не таке мирне (Клочко, 2006: 12-20). Власне, конфлікти різного рівня у неоліті та мідному віці були неминучі, оскільки їх постійним джерелом була конкуренція за ресурси як між громадами хліборобів, які освоювали нові території, так і оточуючим населенням. Особливо загострювалися протиріччя під час криз, викликаних кліматичними змінами (Groneborn, 2010: 61-72; fig. 3).

Коли почалися війни?

Упродовж тисячоліть люди вирішували свої суперечки за допомогою зброї та війн. Удосконалення зброї, тактики і стратегії бойових дій весь час перебувало в центрі уваги. Але відповідь на запитання, коли і як почався цей нескінченний процес, втрачена у глибині тисячоліть. Найдавніші міфи, які сягають корінням у добу кам'яного віку або неоліту, вже містять інформацію про конфлікти із застосуванням зброї. З появою археологічних джерел горизонти історії минулого було пересунуто на багато тисячоліть, в тому числі за межу, відміряну писемними джерелами. Остання обставина мимоволі породила численні, часто легковажні чи заполітизовані реконструкції доісторії, в якій вже у XIX, особливо XX ст. було "відкрито" цілу низку грандіозних походів та завоювань.

Нагадаємо лише деякі з них. Нині мало хто згадує, а ще менше всерйоз сприймають теорію 20 – х років XX ст. Г. Коссіні про 14 походів "індогерманців", які відбулися в неоліті (за нинішніми уявленнями, це приблизно доба енеоліту та ранньобронзовий вік) та супроводжувалися поширенням "істинних арійців" на теренах Європи. Дедалі скептичніше сучасними дослідниками (тільки не в Україні) сприймається виникла приблизно в той самий час версія завоювання тими ж аріями (десь на рівні середнього – пізнього бронзового віку) далекої Індії. Останні сорок років в археології мідного віку пройшли під знаком дискусії навколо теорії про три хвилі вторгнення кінних орд патріархальних індоєвропейців із степів України в енеоліті – на початку бронзового віку до Старої Європи. Перелік подібних реконструйованих військових подій доісторії можна було б продовжувати й продовжувати.

Зауважимо – в перелічених випадках йдеться про військові дії, які за розмахом та кількістю учасників мали б не поступатися військовим кампаніям середньовіччя, а за наслідками їх можна порівняти хіба що з римськими завоюваннями початку нашої ери.

Характерно, що в усіх випадках, згаданих вище, автори не утруднювали себе скільки – небудь серйозним вивченням комплексу озброєнь та військової справи учасників реконструйованих грандіозних подій. До речі, елементи критики згаданих концепцій у ряді випадків, крім інших аргументів, саме й ґрунтуються на вивченні військової справи та аналізі сукупності археологічних джерел, пов'язаних з військовою сферою. Після такого аналізу в ряді випадків одразу стає зрозумілим, які події могли мати місце, а які, імовірно, є витвором фантазії.

Дослідники військового мистецтва історичних часів теж не обтяжують себе, як правило, вивченням більш далекого минулого і пошуком витоків певних елементів військової сфери, обмежуючись добою античності. Ведуться безуспішні пошуки витоків такого інституту як дружина або часу винайдення певних видів зброї чи тактичних прийомів ведення бойових дій. Тут дані стосовно доісторичної військової справи цілком могли б стати в пригоді. Щодо інституту дружини, наприклад, то дослідники доісторії дійшли висновку, що ця військова інституція могла зародитися в мідному віці, а в епоху ранньої бронзи існувала вже напевне. Отже, впродовж тисяч років дружина цілком імовірно виникла щоразу, коли у цьому з'являлася "суспільна потреба".

Ми навели ці приклади для того, щоб краще відтінити значення і водночас проблематичність досліджень "доісторичної" військової справи на основі археологічних джерел. Коли почалися війни? На це питання відповісти досить складно. Але те, що вони велися на території сучасної Європи вже за часів культури лінійно-стрічкової кераміки, тобто понад сім тисяч років тому, нині не викликає сумнівів. У ті часи цивілізації в Єгипті та Месопотамії лише починали свій шлях до держави — і там, між іншим, відбувалися подібні процеси у військовій галузі. Адже найдавніші держави створені за допомогою військової сили і перші сотні років їх історії наповнені відомостями про криваві конфлікти, які велися ще за звичаями "давніх часів", коли ворогів (як мінімум чоловіче населення) належало знищувати. Війни у Давній Європі VII-IV тис. до н.е., судячи з наявних відомостей, були не менш жорстокими та кривавими.

Джерелами для вивчення історії військової справи є знахідки предметів озброєння, давніх укріплень, слідів військових дій на поселеннях, антропологічному матеріалі, іконографічні матеріали, отримані в результаті археологічних досліджень, та випадкові знахідки з пам'яток доби енеоліту та раннього бронзового віку на території України, а також дані про їх планиграфію, картографування. Взято до уваги результати археометричних досліджень різних категорій матеріалів.

Оскільки археологічні джерела є, як правило, досить фрагментарними, для проведення аналізу наявного матеріалу та його подальшої інтерпретації важливим є розуміння специфіки розвитку військової справи у так званих первісних суспільствах, яке можливе із залученням історико – етнографічних аналогів.

З року в рік публікується все більше матеріалів і досліджень по про стародавню (доісторичну) військову історію та стародавню зброю. В дослідженні використано також матеріали із зброярства та військової справи, розміщені в мережі Інтернет, зокрема публікації з теорії доісторичної військової справи та дискусій з приводу реконструкції та концепції європейської праісторії.

Розділ 1.

Історичні процеси в Європі у VI-IV тис. до н.е.: епоха великих змін

Ще у VI тис. до н. е., за доби так званої «неолітизації», відбулося істотне розширення хліборобської ойкумени у Південно-Східній та Центральній Європі. Тут, за винятком периферійних регіонів на півночі та на сході, відбувається повний перехід до відтворювального господарства. Одним із наслідків стало зростання чисельності населення, яке, освоюючи традиційні регіони проживання, створює нові моделі господарсько-культурної адаптації з більш глибоким, ніж раніше, використанням природних ресурсів. Постає ефективна система обміну сировиною та виробами, зокрема престижними, для задоволення потреб у регіонах, де ці речі відсутні. Було покладено початок видобутку металу – міді. Економічні та демографічні процеси перебували під сильним впливом змін природних умов, які змушували до пошуку оптимальних систем господарювання, розширення території мешкання давніх хліборобів.

Реконструйовано три етапи суспільних та етнокультурних трансформацій у регіоні Південно-Східної та Центральної Європи V-IV тис. до н.е. включно з територіями між Карпатами та Дніпром (5000-4200, 4200-3400, 3400-3000 рр. до н.е). Усі три періоди пов'язано із зафіксованими методами природничих наук змінами довкілля, які справили вплив на умови господарювання давнього населення.

На першому етапі найбільш динамічно розвивалися суспільства в ареалі початкового поширення відтворювального господарства у Південно-Східній та частково Центральній Європі. Вони були джерелами інновацій, а також поширення відтворювального господарства на периферію, зокрема на схід від Карпат, де за їхнього впливу та участі утворюються нові культурні комплекси, зокрема Перекукутень-Кукутень-Трипілля. У Південно-Східній Європі виникають масштабні потестарні структури – вождівства, розпочинаються процеси урбанізації, що знайшли вияв у створенні великих поселень, центрів влади та ремісничого виробництва. Окремі вождівства контролювали важливі ресурси – метал, сіль, кремій, а їх еліта, за умови розвитку систем обміну, зокрема на великі дистанції, нагромадила значні багатства. Розвиток військової справи супроводжувався появою спеціалізованої зброї, зокрема металевої. Почалося розшарування суспільства, яке дістало найяскравіший вияв у появі елітних поховань. Зазначені процеси супроводжувалися формуванням нових культурних комплексів, які охоплювали значні території і могли репрезентувати різні етнокультурні групи.

На другому етапі ті кліматичні зміни, які спричинили економічний та суспільний колапс у найбільш розвинених у економічному та суспільному відношенні регіонах Південно-Східної та Центральної Європи в останній чверті V тис. до н. е., інакше вплинули на околиці Старої Європи, головним чином на ті, які у попередні кілька століть зуміли нагромадити певний економічний та технологічний, а разом і демографічний потенціал, опанувати контроль над сировинними ресурсами та шляхами обміну. Зокрема, значно сприятливішими виявилися умови господарювання на схід від Карпат, де швидкими темпами зростала чисельність населення, тривало поширення хліборобства та становлення ремесел – металооброблювання, кременярства, гончарства. У ареалі поширення культурної спільності Кукутень-Трипілля на тлі зростання демографічного потенціалу відбувається ускладнення суспільних структур, яке виявилось у створенні та поширенні ієрархії поселень, на вершині якої стояли поселення-протоміста, складних, і можливо, у деяких випадках суперскладних потестарних структур – вождівств. Так само на північній периферії зростає чисельність носіїв культурних комплексів із відтворювальною економікою, що приводить до консолідації та поширенні впливу етнокультурних утворень. Тут у культурних комплексах Міхельсберг та КЛП також мало місце створення центрів влади – великих укріплених поселень. У період між 4200 і 3400 рр. до н.е. мало місце зростання локальної етнокультурної специфіки, яка прийшла на зміну колишній монолітності, що мала місце на формативних стадіях.

На третьому етапі умови господарювання за рахунок кліматичних змін зробили проблематичним існування хліборобства як основної системи життєзабезпечення у лісостеповій та лісовій смузі між Карпатами та Дніпром, але водночас створили умови для формування пастушого та кочового тваринництва у лісовій та степовій зонах при розширенні останньої на північ. У ремісничому виробництві зберігають значення галузі, пов'язані з видобуванням та переробленням мінеральної сировини, металооброблення. Натомість занепадає гончарство, яке досягло раніше високого технологічного та виробничого рівня.

Зростає чисельність населення у лісовій смузі, а скорочується в ареалі Кукутень-Трипілля, звідки відбувається відтік населення на північ та південь. Формуються та отримують подальший розвиток нові системи життєзабезпечення у формі кочового та пастушого тваринництва. Указані зміни мали вплив на переформатування суспільних структур. У ареалі Кукутень-Трипілля зникають поселення-протоміста та складні вождівства, замість них утворюються простіші племінні структури. У Центральній Європі, де зростає демографічний потенціал, починається утворення вождівств та, можливо, складних вождівств. У Південно-Східній Європі відроджуються, але у менших масштабах ніж на першому етапі, поселення з рисами урбанізації, які стають центрами ремесел, військового та політичного життя. У Арголіді та Егеїді, на островах Середземного моря на базі подібних центрів у наступному тисячолітті виникнуть «палацові суспільства» – перші державні утворення. Паралельно з розпадом етнокультурних спільностей попереднього етапу відбувається формування нових, особливо у районах із поширенням нових форм господарювання.

Для всіх трьох етапів суспільних та етнокультурних трансформацій виявлено нерівномірність рівня суспільно розвитку, зокрема в межах значних за територією культурних комплексів. Останні не були монолітними, це стосується і спільноти Кукутень-Трипілля. Йдеться про культурні спільності, пов'язані походженням, які упродовж тривалого часу свого існування зазнавали істотних змін. Зіставлення абсолютної хронології, періодизації культурних комплексів показало, що середній вік їх існування становить від 500 до 700 років, а окремих етапів – 100-150-200 років, що можна пов'язувати з низкою обставин, включно з демографічними змінами та тривалістю життя, зміною поколінь.

Процеси поширення та утвердження відтворювального господарства у Південно-Східній та Центральній Європі впродовж VI-IV тис. до н.е. пройшли стадії, що супроводжувалися явищами, аналогічними тим, які мали місце у первинних регіонах винайдення хліборобства, зокрема у Малій Азії. Йдеться про освоєння значних територій, зростання демографічного потенціалу, формування осібних культурних комплексів зі специфічними рисами в матеріальній культурі, ускладнення суспільних структур, включно з появою центрів влади у вигляді поселень із кількома тисячами мешканців, наступну їх дезінтеграцію, формування культурних комплексів на базі представників кількох попередніх, повернення до складних суспільних структур на межі IV-III тис. до н.е. з наступним утворенням ранньодержавних структур та міст. Зазначені регіони Європи вийшли на відповідні рівні розвитку із запізненням, однак пройшли той самий шлях і на початок III тис. до н.е. в деяких місцевостях Південно-Східної Європи вже не відставали від своїх сучасників на Давньому Сході. Вірогідно, подібні явища є відображенням певних закономірностей у розвитку давніх хліборобських суспільств починаючи з етапу поширення відтворювального господарства. Тривалість повного циклу може бути встановлена у межах 2000-3000 років.

Починаючи з кінця VI тис. до н.е. населення Південно-Східної, а пізніше і Центральної Європи, у міру зростання демографічного потенціалу, починає створювати центри влади у вигляді великих поселень із тисячами мешканців, які стають економічними, адміністративними, військовими та релігійними центрами племен, а згодом вождівств або складних вождівств. Найдавніші поселення такого типу зафіксовані в культурному комплексі Вінча. Після кризи 4300-4200 рр. до н.е. цей тип поселень зникає у Південно-Східній Європі, однак набуває поширення в деяких регіонах Центральної Європи та на схід від Карпат у ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Є підстави розглядати згадані явища як

початкові етапи процесу урбанізації, утворення поселень-протоміст, які виникають у найбільш населених регіонах. Під час кризи 3400-3200 рр. до н.е. протоміста в Центральній та Південно-Східній Європі припиняють своє існування.

Давні хлібороби Південно-Східної та Центральної Європи не були виключно мирним населенням. Біоархеологічні відомості безпосередньо свідчать про військові конфлікти у різних регіонах Південно-Східної та Центральної Європи того часу. Населення різних культурних комплексів удосконалювало озброєння, створивши спеціалізовані вироби виключно військового призначення (сокири-молоти, булави), зокрема з металу, використання яких вимагало особливих навичок та постійних тренувань. Створено систему укріплень поселень, зокрема і найменших, що свідчить про напруженість ситуації в усіх без винятку регіонах. Створено низку стратегій безпеки, включно з концентрацією населення, будівництвом укріплених опорних пунктів. З'являється прошарок професійних воїнів та лідерів із власними традиціями, які знаходять вияв у поховальному ритуалі, а зброя (сокира-молот, булава) стає символом влади у суспільстві.

На наш погляд висновок про те, що вторгнення степового населення слід розглядати як основну рушійну силу історичних та етнокультурних змін у період між 5000 і 3000 рр. до н.е. не відповідає наявним археологічним відомостям. Подібні агресивні дії не мають демографічного, економічного та військового обґрунтування. Водночас не викликає заперечення факт взаємодії населення степів зі своїми сусідами впродовж указанного періоду. Застарілою є теза про напади „*індоєвропейських скотарських племен*”, які буцімто спричинили руйнацію землеробських суспільств та стали одним з одного з чинників їх занепаду та зміни етнокультурної ситуації у Центральній та Південно-Східній Європі.

Наявні відомості дозволяють розглядати взаємодію хліборобського населення та їх сусідів у степах насамперед як процес установаження обмінних операцій, під час якого мало місце поширення на схід не лише виробів та сировини, а й технологій, зокрема металооброблення (аж до виникнення нових осередків цього ремесла), як із Балкан, так і з територій Кукутень-Трипілля. Упродовж двох тисяч років обмінні шляхи на сході досягли басейна Дону та Північного Кавказу. Незважаючи на те, що за цей час у степах та на Балканах змінилося кілька культурних комплексів, зв'язки, за археологічними свідченнями, зберігалися.

Викладене вище в загальних рисах окреслює історичні процеси в Давній Європі упродовж майже трьох тисяч років і дає змогу уявити, за яких умов відбувалося становлення та розвиток військової справи, який супроводжувався “гонкою озброєнь” та розквітом фортифікаційного мистецтва, про які під мова у наступних розділах (рис. 1-39).

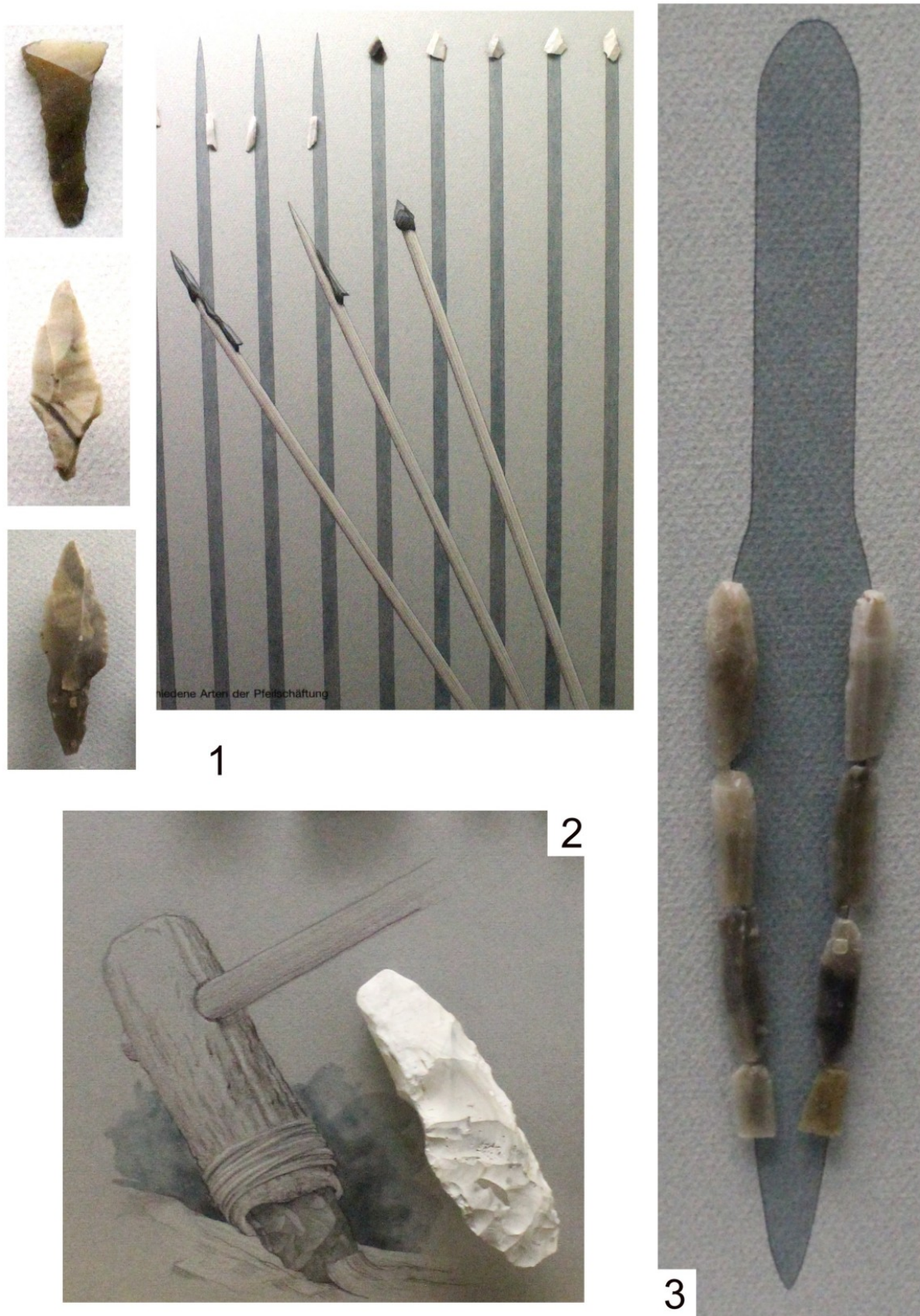

Рис.1. Комплекс озброєння давніх мисливців та рибалок Європи: 1 — стріли до лука; 2 — сокира (знаряддя “подвійного призначення”); 2 — кинджал з вкладнями з кременю. Музей землі Шлезвіг-Гольштейн, Німеччина.

1

2

3

4

5

Рис.2. Знаряддя та озброєння носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, VI тис. до н.е.: 1: Сокири, культура лінійно-стрічкової кераміки, Музей м. Зноймо, Чехія; 2 — руків'я сокири, дерево та сокири з кременю (2,4,5); 3 — реконструкція сокири з кременевою ударною частиною, VI-IV тис. до н.е.: приклад виробу подвійного призначення (робоче та бойове); 2-5 - Музей землі Шлезвіг-Гольштейн, Німеччина.

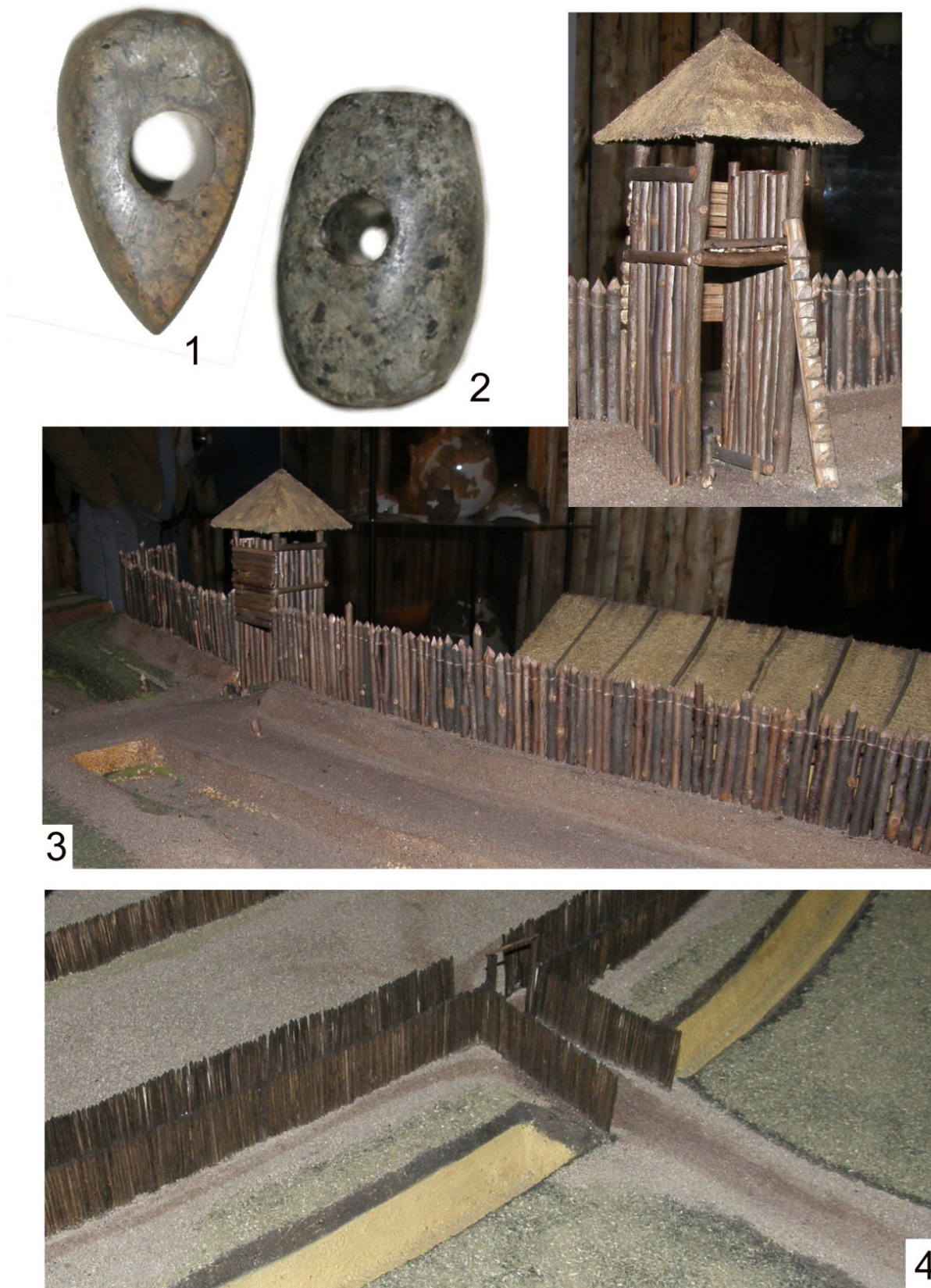

Рис.3. Зброя та укріплення хліборобського населення Центральної Європи у VI -IV тис. до н.е.: 1-2 — бойові сокири-молоти; 3-4 — реконструкція укріплень з палисадами і баштою, культура лінійно-стрічкової кераміки (3) та лійчастого посуду (4). Музей м. Зноймо, Чехія.

Рис.4. Зброя хліборобів Центральної та Південно-Східної Європи у V тис. до н.е: 1-4 — мідні сокири з території Словаччини; 5 - мідна сокира з території Угорщини; 6- виріб з рогу оленя, міг бути використаний як ударна зброя. 1-4, 6 - музей у м. Міхаловце, Словаччина; 5- Національний університет, Будапешт.

Розділ 2.

Класифікація видів озброєння та характеру їх застосування

Для початку зупинимося на понятті "спеціалізоване озброєння". Щодо цього, зауважимо, існують досить відмінні точки зору. Перша: все озброєння, відмінне від мисливського за метою застосування, – спеціалізоване. Друга: спеціалізованим слід вважати озброєння, створене виключно для бою між людьми і яке не застосовується на полюванні. Спеціальною зброєю такого роду деякі фахівці називають меч. На цій підставі вони вважають, що така зброя з'явилася не раніше пізнього бронзового віку. Але хіба меч не може бути застосований на полюванні? У свою чергу хіба сокира – молот доби енеоліту – ранньої бронзи була призначена безпосередньо для полювання? Нею можна ефективно вбити будь – яку тварину, але чи для цього її розробляли і робили?

Ми схильні зараховувати до спеціалізованої зброї зразки, які початково розроблялися і створювалися для застосування проти людини. Водночас зауважимо, що до комплексу військового озброєння за певних обставин можуть бути включені засоби, які створювалися і застосовувалися на полюванні.

Традиційним є поділ озброєння на наступальне та оборонне (захисне). За дистанцією застосування вирізняють зброю дальнього, середнього і ближнього бою. При цьому окремі види зброї можуть застосовуватися на різних дистанціях бою (спис, сокира, булава). Виділяють категорію рублячо – колючої зброї, а в ній – клинкову та древкову зброю, металеву зброю, ударну зброю (в межах її – древкову та бойкову). Захисні засоби поділяють на щити та обладунки.

Специфіка давніх видів озброєння та їх класифікації вимагає чіткої дефініції окремих його видів. Нижче буде подано в алфавітному порядку такі визначення загального характеру, а також певні зауваження з приводу бойового застосування видів зброї, щоб не повторюватись під час опису конкретних знахідок.

Булава зброя ближнього бою у вигляді наверхшпаша, в якому зроблено наскрізний отвір, призначений для насаджування на руків'я довжиною 0,5—0,8 м. Застосовується як металеву зброю для середнього (ефективна на віддалі до 10—30 м), а також для ближнього бою (рис. 13; рис.33).

Як правило, булавою прагнули вдарили по голові. Ця зброя здатна завдавати тяжкі поранення, контузії, при ураженні голови можлива непритомність. Через це вважається найбільш дієвою зброєю для захоплення полонених. Ефективним захистом при ударі з близької відстані є лише щит. У багатьох племен і народів булава була символом влади. В енеоліті – ранньому бронзовому віці булави виготовляли з твердих порід каменю.

Дротик – короткий металевий спис, ручна металеву зброя з наконечником більшим, ніж стріла, але меншим від списа. Наконечники дротиків виготовляли з кістки, кременю (рис. 12,34) та металу.

Кинджал – колючо – рубляча зброя ближнього бою, що має двосічний клинок, невелика за розмірами (довжина леза – до 30 см) (рис. 1: 3; рис.14:1; рис.35: 4,5; рис.38). Поява кинджалів, як виду зброї, знаменує початок розробки бойового мистецтва його застосування, тобто фехтування. Застосування кинджала (пари кинджалів) розраховане на швидкі, короткі рухи. Це зброя ближнього бою. Двобічна заточка леза дає змогу проводити рублячо – ріжучі рухи без розвороту кисті, що економило час для завдання наступного удару. Для більш пізнього часу задокументоване застосування кинджала для лівої руки як допоміжної зброї в доповнення до сокири. Вживання пари кинджалів дає змогу вести бій з супротивником, який має древкову зброю. У неоліті кинджали склалися з леза із кременевих вкладнів, закріплених в пазах основи, виготовленої з дерева або кістки. Потім, у мідному віці, кинджали виготовляли з кістки, кременю та міді, у ранньому бронзовому віці – з кременю, бронзи. Використовували у парі з бойовою сокирою, палицею.

Клювець - ударна зброя колючо – дроблячої дії, різновид бойової сокири з одним загостреним кінцем та вузьким лезом (рис. 10: 1; рис.11; рис.30; рис. 37: 2;). Призначений клювець для пробивання захисних обладунків та щитів. У європейській термінології відомий також під назвою “сокира – кинджал”, яка враховує характер колючо – проникаючих ударів, подібних до дії клинкової зброї. Довжина держака 0,6—1 м. Особливо ефективна проти жорстких обладунків (метал, шкіра, дерево), які необхідно пробивати. Ударом клювця в ділянці кріплення руків'я щита можна поранити руку супротивника. В досліджуваній період виготовлялися з каменю, рогу, металу.

Лук – далекобійна ручна механічна металеві зброя, створена для застосування металевих снарядів – стріли. Стріла – снаряд, який приводиться в дію за допомогою лука і складається з наконечника (вістря), древка, оперення, п'ятки (рис.1:1; рис.17, рис.34-35). Може застосовуватися практично на всіх дистанціях бою. В енеоліті та ранньому бронзовому віці стріли озброювали наконечниками різних типів, виготовленими з кременю або кістки. Ця зброя також найбільш ефективна при постійних тренуваннях та вправах. Середня прицільна швидкостріельність – до 10 пострілів на хвилину. Із захисних обладунків у VII-IV тис. до н.е. відносно ефективним може вважатися лише щит. Окремі бойові мистецтва практикують ухиляння від стріл, випущених з лука, чи їх відбивання.

Ніж – колючо – ріжуча однолезова зброя ближнього бою. Довжина леза 3—12 см. Виготовлялися в енеоліті та ранньому бронзовому віці з кременю та металу. Застосування таке саме, як у кинджала. Слід зазначити, що техніка бою із застосуванням ножа вимагає інших прийомів, основним є нанесення колючих ударів.

Сокира – молот – зброя ближнього бою (може застосовуватися також як металеві зброя), один кінець якої має лезо сокири, а протилежний є молотом (рис. : 1; рис.2-4; рис.6: 2-4; рис. 10: 2; рис.18; рис.20; рис. 36-37). Враховуючи ширину леза, сокирою могли наносити переважно дроблячий удар. Має дерев'яне руків'я завдовжки 0,15—0,5 м. Різновидом сокири – молота (зауважимо, досить рідкісним для досліджуваної епохи) є бойовий молот, у якого обидва кінці плоскі. В енеоліті відомі як виготовлені з каменю, так і металеві сокири – молоти. В епоху бронзи домінує камінь, який поступово витісняють втульчасті сокири з масивним обухом. Як металеві зброя може бути ефективна на відстані до 40 м, однак прицільне застосування не перевищує, як правило, 7—10 м, особливо ефективна на відстані до 4 м.

У ближньому бою – зброя ударно – дроблячої дії. Враховуючи відсутність відповідних захисних обладунків в енеоліті – ранньому бронзовому віці, один з найефективніших видів зброї ближнього бою. Скіс леза посилює рублячу дію сокири. Застосування в бою сокири – молота та її тактико – технічні характеристики передбачають володіння певними навичками фехтування цією зброєю. Легка одноручна сокира – молот може застосовуватися (при відповідному хваті) як кастет. Скоси леза сокир – молотів у різні боки свідчать про існування сокир для лівої та правої руки та застосування “вісімок” у фехтувальній техніці під час завдання ударів по верхній частині тіла супротивника. Врівноваженість сокир в ділянці руків'я полегшує чергування ударів лезом і обухом. Однак подібна техніка бою сокирою – молотом вимагає певного вільного простору, що неможливе при дії у щільних лавах.

Спис – ручна металеві древкова зброя середнього та ближнього бою. Складається з древка (,6 — 2 м, можливо більше) та вістря (рис. 17:12). В енеоліті вістря виготовляли з кременю. У ранньому бронзовому віці, крім кременевих, з'являються вістря з металу, куті або відлиті. Дальність ефективного прицільного метання, як правило, не перевищує 20-30 м. Списоносці могли діяти у щільних лавах, утворюючи “стіни списів”. Існують також високорозвинені техніки ближнього бою – фехтування на списах, які у ряді випадків досягли рівня бойових мистецтв.

Дротик ручна металеві древкова зброя середнього та ближнього бою. Складається з древка (1-1,2 м) та вістря (рис. 12; рис. 17:7-11;). В неоліті та енеоліті вістря виготовляли з кременю. У ранньому бронзовому віці, крім кременевих, з'являються наконечники з металу, куті або відлиті. Дальність ефективного прицільного метання, як правило, не перевищує 30-40 м та

може бути збільшена з використанням списометалки. Зброя ефективна проти супротивника, не захищеного обрідунками, а також при обороні укріплень.

До комплексу озброєння зараховують також бойові обрідунки – щити, шоломи, захисні деталі для прикриття рук, торса, нижньої частини тіла.

Щит – площина, призначена для відбивання ударів усіх видів зброї на всіх дистанціях бою. Виготовлялися з дерева, шкіри, плелися з гілок. Найдавніший вид захисного озброєння, якому у військовій культурі надавалося величезне значення. Для відбивання стріл та дротиків могли застосовуватися, як вважає А. Феррілл, щити – дубинки. Непрямим свідченням існування у неоліті та мідному віці Європи щитів і, можливо, інших обрідунків є наявність спеціалізованої зброї, призначеної для їх пробивання — клювців.

Шолом – захисний головний убір, призначений для захисту голови та шиї воїна. Найдавніші шоломи шкіряні, у ранньому бронзовому віці з'являються металеві.

Захисні деталі – військовий обладунок з деталей (виробів), призначених для захисту верхньої частини тіла та кінцівок. Це різноманітні пекторалі, перев'язі, бойові пояси, поножі, браслети тощо. У зазначений період виготовлялися із шкіри, тканини, посилювалися металевими (мідними, бронзовими) та кістяними накладками. Могли захищати переважно від ріжучих ударів наконечника списа, ножа, кинджала.

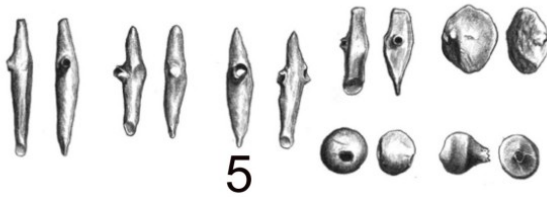
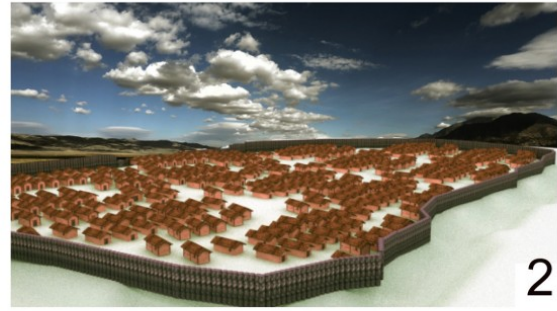

Рис.5. Укріплення та озброєння культури Вінча, V тис. до н.е.: 1 - план укріпленого поселення Црквіне-Стубліне; 2 – реконструкція укріпленого поселення Црквіне-Стубліне; 3-6 - комплекс статуєток зі зброєю, поселення Црквіне-Стубліне (за Crnobia, 2009, 2011).

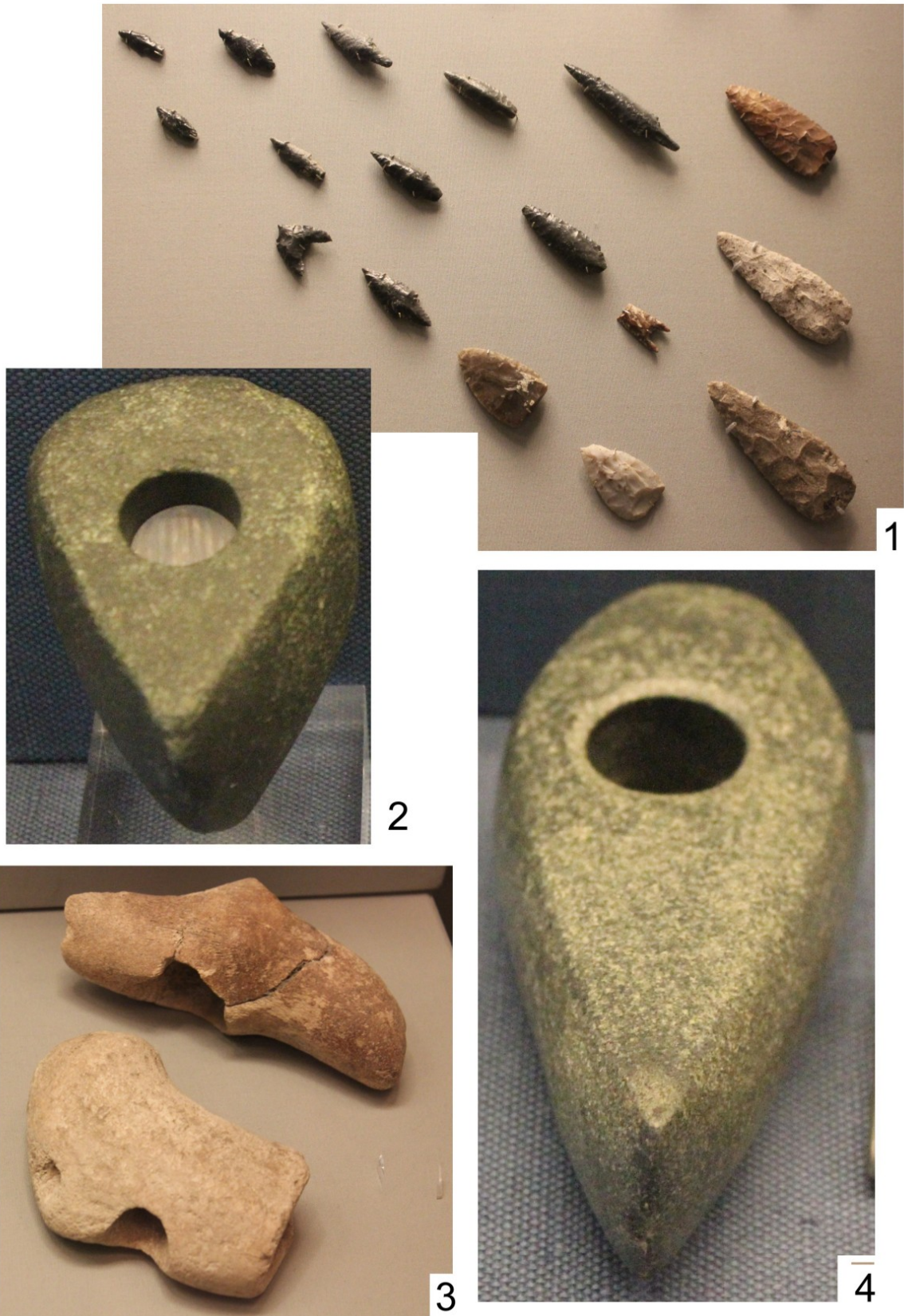
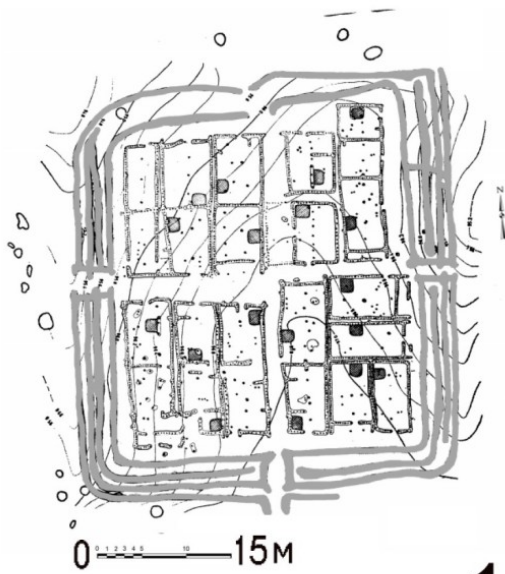

Рис.6. Зброя давніх хліборобів з території Греції, V тис. до н.е: 1- вістря стріл та дротиків, виготовлені з обсидіану та кременю; 2,4 — бойові сокири-молоти з каменю; 3 — вироби з рогу, які могли бути використання, як ударна зброя. 1,3 — Національний археологічний музей, Афіни; 2,4 — Музей Бенакі, Афіни.

1

2

3

Рис. 7. Укріплення давніх хліборобських поселень на Балканах, V тис. до н.е.: 1-2 плани поселень культури Гумельниця, Болгарія (за Тодорова, Вайсов 1986); 3 — поселення культури Діміні на території Греції, реконструкція. Національний археологічний музей, Афіни.

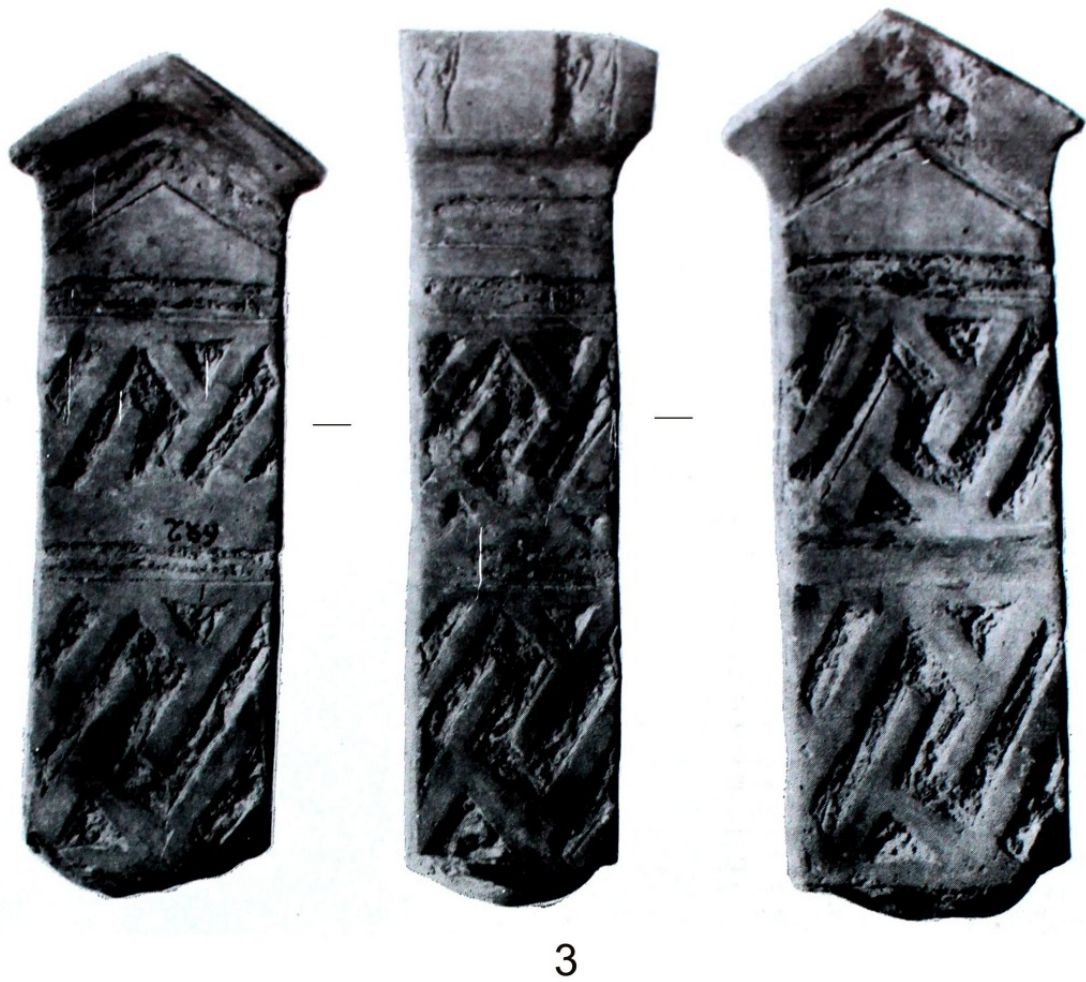
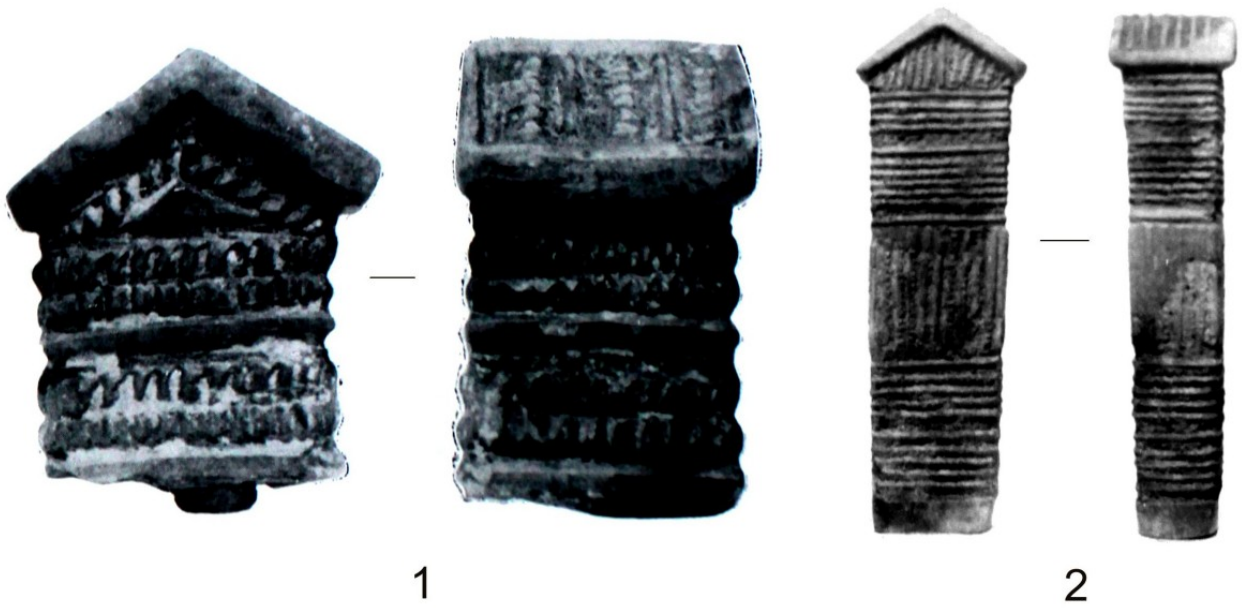

Рис. 8. Керамічні моделі баиш, культура Гумельниця (Болгарія), V тис. до н.е. (за А. Боневим).

Рис. 9. Бойові сокири як символи влади. Варненський некрополь, культура Варна (Болгарія), V тис. до н.е. (За: Тодорова, 1982).

Розділ 3.

Озброєння та військова справа у VI тис. до н.е.

В цей час відбувається досить стрімке поширення аграрних технологій у Європі, яке супроводжувалося конфліктами за території із населенням яке практикувало привласнювальні форми господарства — мисливство, рибальство, збиральництво.

Про окресленість меж територій свідчать особливості розміщення поселень, які належать до різних культурних комплексів, тоді як у зоні концентрації поселень, належних до одного культурного одного комплексу практично відсутні як окремі поселення, так і анклавні представників іншого. Розгляд фактів свідчить, що підтримання цього статусу в багатьох випадках миролюбні хлібороби здійснювали силою зброї.

3.1. Зброя

Носії найдавніших культурних комплексів з відтворювальним господарством у Центральній та Південно-Східній Європі від початку вже мали у своєму розпорядженні мисливський комплекс озброєння, який включав лук та стріли, можливо дротики та списи. Стріли та дротики озброювали вістрями з мікролітів, які різними способами закріплювали на дерев'яних, зроблених з дерева. Мікроліти у вигляді трапецій, сегментів тощо типові для кременевого інвентаря практично усіх відомих культурних комплексів доби неоліту – від КЛСК та Старчево-Кріш-Кьореш до буго-дністровської культури.

Це була грізна і смертельна зброя, причому не лише на полюванні, а й у зіткненнях між людьми, які зафіксовано знахідками наконечників або їх фрагментів, які зюереглися у людських рештках (Нужний 2008: 104-122). Крім того, у цей період з'являються трикутні вістря стріл з кременю, зокрема у КЛСК, які будуть популярні в наступні періоди (Robinson et al. 2010: fig.2). Аналогічним чином виглядав комплекс озброєння мисливців та рибалок Європи, який сформувався ще в мезоліті і включав лук зі стрілами, списи і дротики, кинджали з лезами із кременевих вкладнів. Крім того вони мали сокири, які могли бути використані в якості зброї (рис.1).

Лук та стріли були ефективною зброєю на полюванні, а також їх застосовували при з'ясуванні стосунків між окремими групами населення вже в добу мезоліту, що досить детально висвітлено в дослідженні Д. Нужного (Нужний 2006: 140-150). Лук та стріли, дротики найбільш ефективні на дистанції 30-50 м, це зброя дистанційна. Однак у випадку сутички між людьми неминучими є ситуації ближнього бою, коли виникає потреба в інших видах зброї – ріжучо-колючої та ударної дії. Ведення подібного бою вимагає як навичок у володінні подібною зброєю, так і певної психологічної підготовки воїна – і в наші дні подібне зіткнення «обличчям до обличчя» не випадково фахівці вважають найскладнішим видом військового протистояння, для якого повноцінно тренують лише обмежене коло військових – так званий «спецназ» (Ferrill, 2013: 8).

Серед знарядь праці, які застосовували носії культурних комплексів із відтворювальним господарством у Центральній та Південно-Східній Європі, досить поширена категорія засобів так званого «подвійного призначення», які в разі потреби можуть бути використані в рукопашній сутичці. Це насамперед сокири та мотики (рис.2: 2-5). Робочі частини цих знарядь виготовляли переважно з твердих порід каменю, який іноді dopravляли на значні відстані. Кріпили їх у дерев'яному руків'ї або у роговій муфті. Найбільш придатними для використання у ближньому бою були сокири з клиноподібними робочими частинами, вставлені у пази в дерев'яному руків'ї довжиною 50-60 см (Elburg et al. 2015: fig.5). Відзначимо, що робочі частини подібних сокир є типовим інвентарем значної частини чоловічих поховань культурного комплексу КЛСК. Поховання ці дослідники, як правило, вважають належними особам із особливим статусом у суспільстві. У розглянутому випадку, на нашу думку, це міг бути статус воїна.

Ще один різновид зброї ближнього бою, особливо популярний переважно у північній частині Центральної Європи, – це булави із навершнями з твердих порід каменю. Вони відомі як на мезолітичних поселеннях, так і в культурному комплексі КЛСК, який із цим середовищем тісно пов'язаний і вважаються винаходом давніх мисливців та рибалок Європи (Biermann, 2011: 9-27). Кількість знахідок подібних виробів (Biermann 2011: abb.2) свідчить, що ця зброя могла бути достатньо масовою, однак ще не набула в цей період положення зброї виключно статусної, символу влади. Навершя до булав сплющеної форми (пізніше на їх основі виникнуть дископодібні булави) та округлі, вага у межах 400-800 г, чого цілком достатньо для завдання важких травм супротивникам. Можна припустити, що поява сокир-молотів у населення КЛСК в VI тис. до н.е. була спробою поєднати в одному виробі вдалі тактико-технічні характеристики клиноподібних сокир та булав (рис.2: 1).

З кінця VI - першої половини V тис. до н.е. походить виріб з каменю чорного кольору, знайдений на поселенні культури Вінча — Турдаш (рис.13,3). Він має діаметр 9 см, товщину 3,4 см та отвір діаметром 2 см. Початково він був визначений, як відтяжка до вертикального ткацького верстата або прясельце (за аналогією з керамічними виробами відомими для культури Вінча), а потім перекваліфікований у “культовий диск”, бо на ньому продряпано низку піктограм (Maxim et all., 2009, 138-139). Цей виріб розмірами та вагою, на наш погляд, цілком відповідає раннім навершям до булав, відомим північніше, де вони зберігаються аж до IV тис. до н.е у культурі лійчастого посуду (рис. 33, 4-6). Наявність піктограм також не суперечить військовому призначенню виробу, адже відома традиція нанесення на булави (особливо — символи влади) справжніх написів. Яскравим прикладами таких виробів можуть бути знамениті “булава Нармера” та “булава Скорпіона” з стародавнього Єгипту з ієрогліфічними написами та зображеннями, датовані кінцем IV тис. до н.е.(Wengrow, 2006, 41-44).

Таким чином ми бачимо наявність в розглядуваній період повного асортименту зброї, як призначеної для дистанційного застосування (лук і стріли), так і ближнього бою. Найбільш різноманітною стає саме спеціалізована зброя для ближнього бою — булави, сокири молоти, зброя з лезами, бойові палиці. Вірогідне застосування у сутичках також низки “мирних” знарядь — сокир та мотик з робочими частинами із твердих порід каменю.

3.2. Сліди застосування зброї та конфліктів

Використання описаної вище зброї під час конфліктів та інших подій у Старій Європі впродовж VI тис. до н.е. підтверджують знахідки людських решток зі слідами прижиттєвих травм. Це переважно свідчення з ареалу КЛСК. Знахідки подібних людських решток пов'язані з братськими похованнями, зокрема і у ровах (Wahl, Trautmann 2012: 97-98).

Застосування пласких сокир, як зброї, підтверджено вивченням решток 34 осіб, виявлених у спільному похованні на поселенні КЛСК Талхейм (південно-західна Німеччина). Антропологи дійшли висновку, що ці люди загинули під час нападу на невеличке хліборобське поселення. Крім сокир, під час нападу, застосовували не ідентифіковану дослідниками зброю ударної дії з лезом, вірогідно з кременевих вкладнів. Дослідження травм на людських рештках указує на ту обставину, що їх у більшості випадків їх було завдано переліченою вище зброєю ударно-дробильної дії (Wahl, Trautmann 2012: 77-100).

Дослідниками зібрано вражаючу за обсягом інформацію про бойові травми, завдані під час бойових дій носіями різних неолітичних культур на теренах Європи, зокрема у VI тис. до н.е. Більшість травм, в тому числі смертельних, завдано зброєю ближнього бою ударно-дробильної дії, особливо бойовими палицями (Schulting, L. Fibiger 2012). Свідчення біоархеологічних таким чином досліджень є прямими доказами численних фактів насильства та сутичок на теренах Європи, в тому числі носіїв різних культурних традицій, вже за доби неоліту.

3.3. Укріплення

Іншим вагомим відображенням військових протистоянь, на нашу думку, є поширення укріплень у вигляді ровів та палісадів в усьому ареалі давніх хліборобів Старої Європи (рис.3:3). Привертає увагу той факт, що на поселеннях їхніх сусідів подібні споруди наразі невідомі, незважаючи на пошуки з використанням аерофотозйомки, супутникових знімків та магнітної зйомки – переліченими засобами натомість виявлено сліди укріплень на багатьох десятках поселень VI тис. до н.е. При цьому укріплення досить продуктивно можуть бути виділені як на підставі вивчення профілів, так і складності входів, причому налічують кілька варіантів їх додаткового захисту Golitko, Keeley 2015).

Рови оточують територію поселень повністю, у багатьох випадках їх супроводжують палісади. Рів шириною понад 2 м та глибиною понад 1,5 м є достатньо ефективним засобом для сповільнення руху супротивника на дистанції 5-3 м, що перетворює його на мішень для стріл. Ураховуючи ефективність металевих зброї на подібній відстані, штучні укріплення у вигляді ровів та палісадів слід уважати, на нашу думку, достатньо серйозним захистом. Вони потребували досить серйозних колективних зусиль при спорудженні, особливо при заготівлі деревини та певної логістики при будівництві та постачанні матеріалів.

Існує думка, що рови навколо неолітичних поселень мали виключно символічне та/або ритуальне значення, а не захищали їх від нападів (Marler, 2005). Одна з проблем полягає в тому, що насправді існували і ритуальні споруди з використанням ровів та палісадів, і огорожі для утримання тварин. Питання в тому, як виокремити справжні фортифікації, якщо вони насправді існували. Ураховуючи особливості походження та історію поширення у Європі, приміром, культурного комплексу культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), немає жодних підстав протиставляти їх «миролюбність» войовничим мезолітичним мисливцям.

На поселенні культури Вінча Околіште лінія ровів була потрібною. На плані, виконаному на підставі магнітної зйомки (Hofmann 2013: abb. 11, 23) вони розташовані з інтервалом 4-6 м, при ширині близько 3 м та глибині до 1,5 м, що перетворювало периметр поселення на смугу перешкод довжиною до 15-18 м, подолання якої в разі обстрілу з лука було смертельно небезпечним. Ураховуючи ту обставину, що поселення (від 1500 до 2500 мешканців на піку заселення) могло виставити кілька сотень воїнів, напад на нього мав становити значну проблему для потенційного супротивника. Рови в Околіште, на думку дослідників, підтримували у стані готовності, періодично очищаючи від намулу, який утворювався через дію опадів (Hofmann 189-191).

На тлі укріплень Центральної Європи досить монументальними виглядають складені з каменю стіни поселень на території Греції (рис.7:3), зокрема – Сескло, найдавніший горизонт якого датують кінцем VI тис. до н.е. Тут було споруджено не одну, а кілька ліній укріплень, кожна наступна була вища за попередню, що створювало додаткові зручності для оборони. Ворота при цьому мали додаткові укріплення. Дослідники відзначають, що на ранньому етапі вони були більш складної конструкції, ніж пізніше (Runnels et al. 2009: fig.4).

Водночас у рівнинній Фессалії більш поширеними укріпленнями у неолітичний період були рови, часто – подвійні, які оточували поселення на рівнині. Вірогідно, рови доповнювали палісадами. Те, що частина з ровів мали захисні функції, свідчать знахідки людських решток у ровах – наприклад, навколо поселення Макріалос. Тут виявлено кістки від 50 до 60 осіб (ibid., fig. 3). Дослідники також звертають увагу на те, що попри незначну роль полювання (кількість кісток диких тварин не перевищує 8%), кількість та різноманіття вістрів до стріл не відповідає подібній ситуації. Крім того, досить поширені спеціальні снаряди для праці, вагою 20-45 г. На деяких поселеннях виявлено солідні запаси подібних снарядів, виготовлених із глини, а потім обпалених, або з каменю – від 110 до 158 (ibid., p. 179-180, fig. 7-8.). Поширення металевих зброї, ефективною як у обороні так і в нападі, цілком співвідноситься з популярністю укріплень у згаданому регіоні.

Крім металльної зброї на території Греції виявлено зразки знарядь ударно-дробильної дії – від плоских сокир до круглих наверх булав, виготовлених з твердих порід каменю (ibid., p. 181-182, fig.9-10.).

Наявність укріплень усередині ареалу поширення окремого культурного комплексу, наприклад КЛСК, пояснюється наявністю внутрішніх конфліктів між окремими групами населення. Підтвердженням цього є братська могила у Тальхеймі, про яку йшлося вище. Характер використаної там зброї, яку вдалося встановити на підставі вивчення смертельних травм по рештках загиблих, указує на те, що атакуючою стороною були носії культурного комплексу КЛСК. Аналіз статевих та вікових характеристик жертв нападу, як вважають дослідники, може вказувати на те, що його метою могло бути захоплення жінок (Wahl, Trautmann 2012: tab. 5. 1).

Для території Фессалії на підставі аналізу специфіки розміщення поселень виділено кілька їх груп, причому на початковому етапі віддаль між територіями, де вони сконцентровані, лишалася незаселеною. З часом ситуація змінилася, обсяги незаселених земель скорочуються. На думку дослідників, саме конкуренція за земельні угіддя могла стати причиною конфліктів (Runnels et al. 2009: 183-187, fig. 12 -14).

Рис. 10. Культура Трипілья А, перша половина V тис. до н.е.: бойові сокири-клювці, виготовлені з каменю (1 – Олександрівка, 2 – Окопи). 1- Одеський археологічний музей; 2 — Наукові фонди Інституту археології НАН України.

1

2

Рис. 11. Мідні бойові сокири, V – початок IV тис. до н.е.: 1 – Трансильванія, 2 – ареал культури Кукутеня (з музеїв Румунії).

1

2

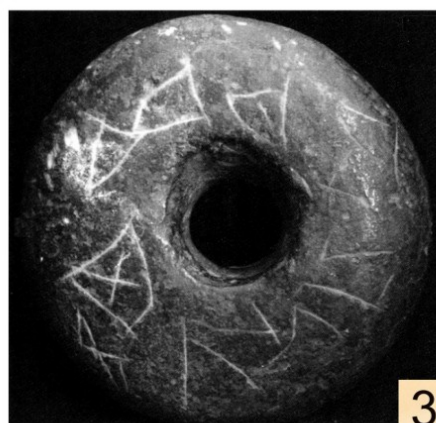
Рис.12. Вістря дротиків та списів, креміль, культура Кукутень, V тис. до н.е. (музей м. Бакеу, Румунія).

1

2

3

4

Рис.13. Булави з каменю, V тис. до н.е.: 1- вирізка з поховання із булавою, 2 — булава. Деча Мурешудуй, Румунія. Музей Трансильванії у м. Клуж; 3 — булава з піктограмами, Турдаш, культура Вінча. 4 - булава з трипільського поселення біля с. Верем'я. Національний музей історії України.

*Рис.14. Предмети озброєння, виготовлені з міді, культура Кукутень, V тис. до н.е.: 1-
клинкова зброя; 2 — фрагмент скарбу з поселення Брад, в якому виявлено мініатюрну сокиру
з міді; 3 — мідні сокири. Археологічний музей та Музей Мистецтва Кукутень, м. Пятра-
Нямц.*

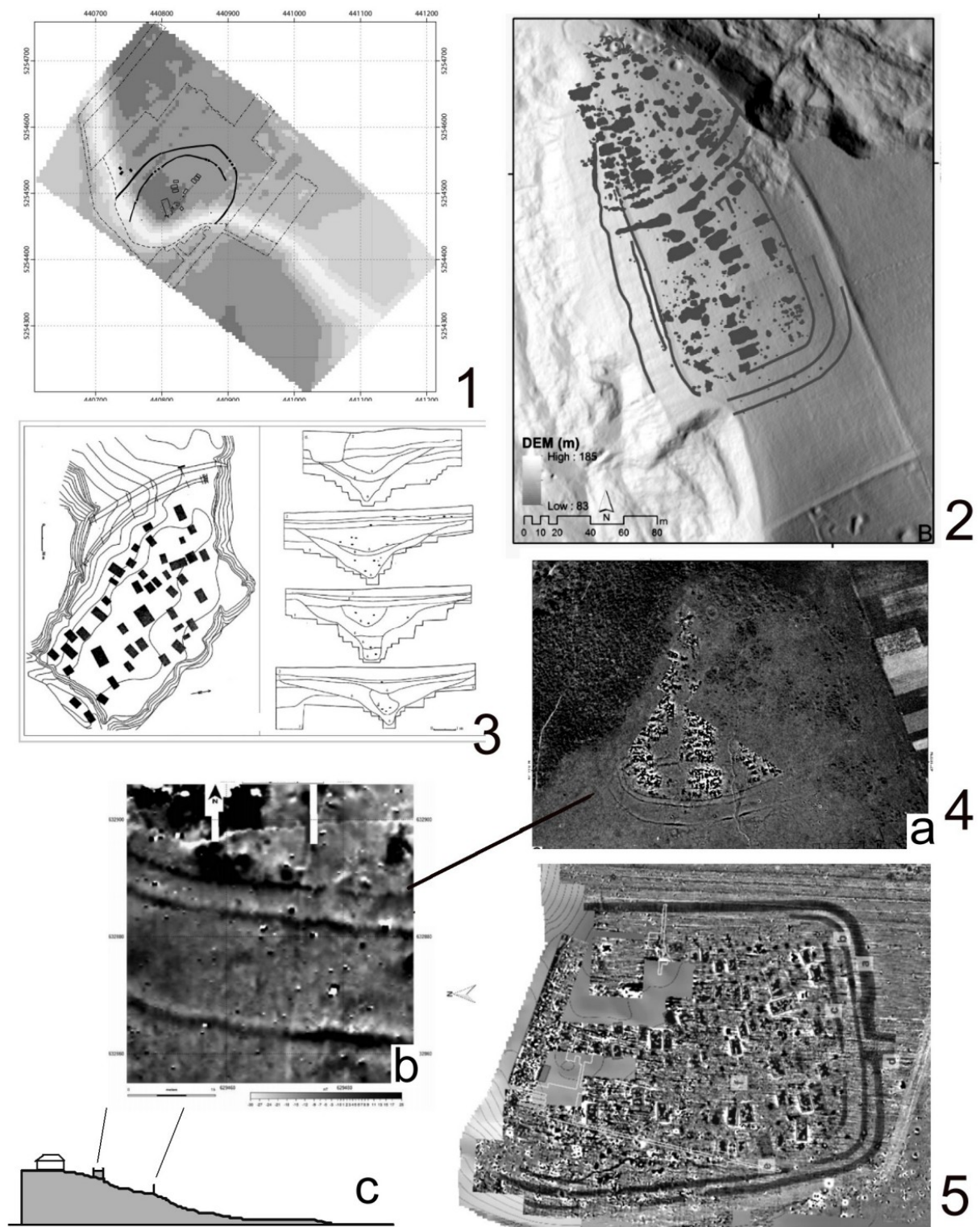

Рис.15. Плани поселень культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля за результатами магнітної зйомки: 1 — Байя, кінець VI - початок V тис. до н.е.; 2 — Кукутень, V-IV тис. до н.е.; 3 — Хебешешть, V тис. до н.е.; 4- Братешть, V тис. до н.е.: a — загальний план; b — ділянка з укріпленнями (збільшено); c — реконструкція профілю укріплень; 5- Скинтейя, V тис. до н.е. За: 4 a,b, 5: Asăndulesei, 2015, 2017; Mischka et al., 2016.

Розділ 4.

Зброя та війни у останній чверті V – першій половині IV тис. до н.е.

У ролі символу V тис. до н.е. для Європи можна розглядати не лише вироби із металу – золота та міді, які були мірилом престижу та заможності, але й мідну або кам'яну сокиру, які так само стали символом поширення певної ієрархії та влади. Не випадковими є такі відомі речі, як оздоблення руків'їв сокир-молотів з поховань у Варненському некрополі (рис. 9) або золотими обіймами - списа з могильника Джурджулешть (при цьому лезо списа кістяне із кременевими вкладнями). Сокира та спис, поряд із кам'яними зооморфними «скіпетрами», стають символами сили, влади чоловіків, військової влади. До витоків цієї ситуації ми вже зверталися у попередньому розділі. Економічна та політична ситуація у період після 5000 року у Центральній та Південно-Східній Європі залишалася в цьому відношенні без особливих змін.

Та обставина, що вже на зламі 4500-4400 рр. до н.е. в межах деяких територій відбувається зміна одних культурних комплексів іншими, яка супроводжувалася спорудженням укріплених поселень, відбувається просування давніх хліборобів на заселені мисливцями та рибалками території в різних напрямках сама по собі передбачає неминуче виникнення конфліктів. Аналіз ситуації з предметами озброєння у розглядаєний період цілком підтверджує такі висновки.

4.1. Зброя

В цей період відбувалося вдосконалення вістрів стріл, дротиків та списів, які виготовляли з кременю. На заміну мікролітичним вістрятам остаточно приходять трикутні (рис. 12). За розмірами основи, яка є пропорційною до древка, виділяють вістря стріл (менше 1 см-1 см), дротиків (1,5-2 см), списів (2,5-3 і більше см) (Чорновол, Радомський, 2015: 367-383). Дослідники вістрів металеві зброї з поселення Ожеве — Острів звернули увагу на ту обставину, що вістря до стріл виявлено принаймні 4 типів та висловили припущення про різне їх призначення (там же, с.382). Подібні вістря стріл були популярними також і серед носіїв культурного комплексу Коджадермен-Караново-Гумельниця. Велику кількість вістрів до цієї зброї виявлено, приміром, під час розкопок поселення П'єтрель на Дунаї (Ханзен и др. 2011: рис.69). На цьому ж поселенні знайдено багато шліфувальних каменів з довгими борознами, частина яких могла бути використана для шліфування древок до стріл (там же, рис. 72).

Пізніше подібні ефективні трикутні вістря до стріл, дротиків та списів набувають поширення на поселеннях культурного комплексу Кукутень-Трипілля (фази А та VI) (Бурдо, 2008: 3-8; Чорновол, Радомський, 2015: 367-383) та серед поховального інвентарю комплексу Середній Стіг. У обох останніх випадках йдеться про місцеве виготовлення вістрів з кременю за певними зразками, технологіями та традиціями.

Важливою є та обставина, що для культурного комплексу Кукутень - Трипілля археологічними розкопками зафіксоване саме бойове, а не мисливське застосування вістрів стріл та дротиків подібного типу. Так, Н.В. Риндіною та А.В. Енговатовою біля с. Друци в Молдові, на мису над річкою Чугурець було досліджено сліди кількох селищ, які належали до трипільської культури. На одному з них – Друци I (етап VI) провели археологічні дослідження, розкопали рештки 5 будівель (з 25) які там колись були. Біля двох із них виявлено незвичайно велику кількість крем'яних наконечників до стріл та дротиків. Більшість із них (97 із 100) були виявлені під стінами будинків. Оpubлікований план розкопаного житла насичений умовними позначками наконечників – близько 60 (Рындина, Энговатова 1990: 108-114).

Встановлено, що близько 50 зі знайдених під час цих досліджень вістрів металеві зброї були розсіяні по периметру обгорілих решток великого (колись двоповерхового) будинку з

ганком, складалося враження, що вони застрягли в стінах або у стрісі житла. Це, безумовно, стріли нападників, які вели досить інтенсивний прицільний обстріл, не випускаючи захисників будівлі на ганок. На площі між ним та сусіднім будинком, а також біля стіни останнього виявлено лише 9 наконечників, якраз навпроти ганку великого будинку. Це, на мою думку, сліди пострілів у відповідь, напевне, недостатньо влучних.

Будинок згорів. Загинув при цьому хтось чи ні – жодних жертв під руїнами не виявлено. Однак при такому нападі загинули мали бути, і якщо їх поховали – отже, мешканці селища таки зуміли відбити напад. Проте селище також згоріло, і його не відбудовували. У кілометрі на південний захід археологи виявили ще одне поселення – можливо, саме туди переселилися жертви нападу/сутички з поселення Друци I.

Окремі знахідки вістрів до стріл зафіксовані на багатьох поселеннях цього часу. Для пам'яток комплексу Кукутень-Трипілля існує зведення подібних даних, підготоване свого часу В. А. Дергачевим. За його інформацією на період Прекукутень-Трипілля А походить 30 вістрів із 22 поселень, а Кукутень А- Трипілля VI – 445 вістрів (чверть з поселення Друци-I) з 41 поселення (Дергачев, 2000: 188-236, Приложение 1). Нині до них можна додати значну колекцію вістрів до металевих зброї зі згаданого раніше поселення Ожеве-Острів - 128 (Чорновол, Радомський, 2015: 367-383).

На початку V тис. до н.е. набуває поширення така зброя ближнього бою, як бойові сокири-молоти (рис. 10; рис.18). Їх виготовляли в цей час не лише із твердих порід каменю, але і починають відливати із міді (рис.4; рис.9). Найдавніші мідні сокири-молоти виявлено на території культурного комплексу Вінча (Antonović 2009: Fig. 2). Ці вироби набули популярності також і поза межами цього культурного комплексу, зокрема у ареалі поширення Прекукутень-Трипілля А. Тут подібний виріб відомий у складі карбунського скарбу (Дергачев 1998: рис.3, – 3).

Сокири цього типу мають плаский обух та довгу лопать, із вигином в бік руків'я, що підвищувало ефективність зброї. Цікавою виглядає та обставина, що вони є відповідником сокир-молотів цього часу, виготовлених з різних порід каменю, які також мають видовжену лопать (Відейко 2004: 480-481), хоча частіше отвір розташований посередині, що збільшувало міцність сокири-молота, виготовленої з каменю. У Карбунському скарбі подібний виріб знайдений поряд з мідним (Дергачев 1998). айбільш різноманітними є бойові мідні сокири, знайдені у похованнях Варненського некрополя (Тодорова 1985: рис.91; фото 66-72). Наявність таких подібних типів як мідних, так і кам'яних сокир-молотів може свідчити про відносно швидке поширення найбільш ефективних видів цієї зброї у Центральній та Південно-Східній Європі.

У другій половині V тис. до н.е. поширюються мідні сокири з двома рублячими лезами, зокрема розташованими перпендикулярно (рис.11; рис.14. Н У цьому випадку майстри були націлені на створення зброї з бойовою частиною, яка була призначена не для рубання, а для пробивання перешкоди за рахунок як трикутного леза, так і загостреного бойка, що замінив плаский обух. У середньовіччя, за умови поширення захисних обладунків, зокрема і металевих, подібні вироби призначалися для завдання травм супротивнику, захищеному ними або щитом. Можна припустити, таким чином, наявність принаймні щитів як основного виду захисту для енеоліту (Відейко, 2011: 53-65).

Кам'яні сокири-молоти знаходять не лише в похованнях або скарбах, а й на території поселень. Аналіз матеріалів з поселень культурних комплексів Коджадермен-Караново-Гумельниця, Прекукутень-Кукутень-Трипілля та інших показує, що більшість подібних виробів знаходять у фрагментованому стані (Hansen et all. 2005: abb.20). Вірогідно, це може свідчити про ремонт зброї після її використання. Непоодинокі також і випадки повторного використання фрагментованих сокир з каменю, але вже не для війни, а потреб господарства.

Судячи з кількості знахідок, булави в цей період, можливо, перестають бути таким масовим видом зброї ближнього бою, як у попередні часи. Виняток можуть становити кулеподібні напершя, які у невеликій кількості все ще трапляються на поселеннях багатьох культурних комплексів. Разом із тим відомі знахідки якісних виробів більш складної

конструкції, у першу чергу хрестоподібних булав (рис. 13: 1,2,4). Більшість із них походять із території, належної до культурного комплексу Кукутень-Трипілля, де датуються близько 4400-4200 рр. до н.е. Найсхіднішою точкою подібних знахідок є поселення Верем'я на Середньому Подніпров'ї (рис. 13: 4). Знайдена там булава має ще три аналоги, з них одна походить з Трансільванії, а два, які тотожні за матеріалом виготовлення – з поселень Кукутень у Прикарпатті (Відейко 2004: 484).

Для розуміння міри поширеності сокир-молотів в якості основного озброєння воїнів та ролі булав у військовій справі близько середини V тис. до н.е. досить показовим є культовий набір статуеток (рис. 5) з поселення культури Вінча біля с. Стубліне у Сербії (Stobrnja 2011: 131-148, fig. 5, 6, 9; pl. 1-3.). Там серед решток спаленої будівлі (рис.5:3) було знайдено 43 схематичні антропоморфні фігурки, з яких одна вирізняється «зростом» та моделюванням голови, а також 11 невеличких керамічних моделей зброї (рис.5: 5). Усі моделі зброї мають отвори для руків'їв, а статуетки – отвори для того, аби вставити їх дерев'яні руків'я у тулуб. Таким чином кожна фігурка могла «тримати» відповідну зброю, а циліндрична основа надавала змогу розставити цей «загін» на рівній поверхні (рис. 5: 4, 6).

З набору зброї “війська” з Црквіне-Стубліне (Ibid., pl. 2 – a, b, c, d, e, f; pl. 3 – g, h, I, j, k) три вироби є зображеннями булав, з них дві кулеподібні, а одна дископодібна. Три моделі є зображеннями ударних знарядь, вірогідно виготовлених із рогу оленя – у них гострі обидва кінці та зображено виступаючу втулку (хоча остання могла бути наслідком проколювання паличкою глиняного виробу). Один виріб зображує явно мідну сокиру-молот з коротким обухом, ще один – також мідну сокиру із протилежно розташованими лезами. Наступні три вироби мають довгу лопать і з майже однаковим успіхом могли мати як кам'яні, так і мідні прототипи (рис.5: 5). У будь-якому випадку для виготовлення реальних прототипів описаних вище моделей зброї було використано ріг, камінь та метал, причому кількісно переважає камінь.

Виходячи з наявності у всіх статуеток отворів для руків'їв, «озброєними» мали бути усі фігурки. Знайдено було ці 43 фігурки групами різної кількості, на невеликій площі, всього подібних груп виділено 7 або 8. У групах від 1 до 7 статуеток. При цьому моделі кулеподібних булав виявлено лише у двох групах. На думку автора відкриття, ці групи могли відображати склад певної частини громади поселення Стубліне та її стосунок до захисту поселення, можливо тут показана кількість воїнів, яку мало виставляти/виставляла певна група домогосподарств. Персонажі з булавами могли репрезентувати ватажків (Ibid., fig.8, p.138-140).

Число груп фігурок, а саме 7-8 цілком корелює з кластерами жител, які на поселенні Стубліне налічують аналогічне число споруд (рис.5:1,2). З іншого боку та обставина, що усі 43 статуетки мали бути «озброєні» виникає питання стосовно загальної чисельності мешканців подібного кластеру, який міг виставити подібне число вояків. На нашу думку, у розгляданому випадку набір фігурок цілком міг представляти озброєний контингент, що його мала виставити група з 3-4 кластерів.

Зв'язок чоловічого населення з володінням зброєю демонструють знахідки у поховальних пам'ятках цього часу. Приміром, у могильнику Тисаполгар-Башатанья зброя виявлена в 27 похованнях, зокрема у двох дитячих. Серед поховального інвентарю такі види зброї, як вістря стріл (3 – деякі з них, однак, цілком могли бути причиною смерті), ножі, виготовлені з різних матеріалів (їх знайдено 15, у одному випадку ніж – вірогідна причина смерті), сокири різних типів та булави (8). У шести випадках причиною смерті похованих виявилися травми – враження черепа, шийних хребців. Також виявлені тут і пошкодження кісток – вірогідні бойові травми (Bognar-Kutzian, 1972).

Як показало дослідження, проведене Х. Ванкільде, травми мали більшість чоловіків, чий поховання виявлено на могильнику. Згідно антропологічних визначень вік похованих тут воїнів становив від 16 до 65 років, тобто «військовозав'язаним» могли вважати практично усе доросле населення. Впадає в око різниця у наборі предметів озброєння. Є підстави вважати, що вона пов'язана з віком, адже «справжня зброя» у вигляді сокир, сокир-молотів

з'являється у осіб, старших за 25 років, а для вікової групи між 40-60 роками її набір є найбільш представницьким (Ванкилде 2005-2009: 282-286).

Таким чином для розглянутого періоду зберігається наявність як набору зброї для дистанційного бою (лук та стріли, дротики, можливо списи) так і ближнього — сокири-молоти, булави, ножі та кинджали. Новинкою стало поширення металевої зброї, як сокир так і клинкової. Оформився “класичний набір” воїна — сокира-кинжал, ефективний у ближньому бою. Його використання вимагало тренувань і набуття відповідних навичок. Зброя (сокири-молоти, булави) стає символом влади. Спостерігається віковий поділ серед чоловіків-воїнів, причому найбільшу вагу у цьому середовищі, вірогідно, мало старше покоління.

4.2. Укріплення

Аналіз ситуації з укріпленнями поселень показує, що упродовж 5000-4200 рр. до н.е. подібний захист поселень у різних частинах Європи став повсякденною практикою. Причому укріплювали не лише великі за розмірами поселення, але й найменші. Для цього часу відомі укріплені поселення практично для усіх хліборобських культур – від Ленделя та Вінчі до Гумельниці і Кукутень-Трипілля (рис. 5:1,2; рис.7:1,2).

Найбільш показовою виглядає на разі ситуація для культурного комплексу Прекукутень-Кукутень-Трипілля. За інформацією В. А. Дергачова, який запропонував рахувати не лише поселення з виявленими слідами ровів, але й розташовані на мисах, де подібні фортифікації були потенційно можливими, для Прекукутень-Трипілля А відомо 12 подібних пунктів, а для Кукутень-Трипілля близько 4600-4300 рр. до н.е. – вже 162, всього 174 пункти для V тис. до н.е (Дергачев 2000: 201-215, табл.2, Приложение 1). Магнітна зйомка, проведена в останнє десятиріччя на багатьох давніх поселеннях давніх хліборобів показала, що укріплення для них скоріше є правилом, а не винятком. Укріпленням виявилось вже одне з найдавніших поселень культурного комплексу Прекукутень-Трипілля Байя (Румунія). Поселення невелике — до 2 га, але тут виявлено дві лінії укріплень — або сліди 2 поселень (рис. 15: 1), оточених палісадом чи ровами (Hofman et al. 2016: fig.11). Популярними у Кукутень-Трипіллі були мисові поселення. За відомостями з археологічних досліджень, мисові поселення могли налічувати від 1 до 2-4 ліній укріплень у вигляді ровів, які, вірогідно, доповнювали палісадами (Збеневич 1975: 32-40). Ці укріплення неодноразово перебудовували за час існування поселення. Показовою виглядає у цьому відношенні ситуація з епонімною пам'яткою — Кукутень. Тут магнітною зйомкою на додачу до відомих за давнішими розкопками двома ровами виявлено ще 2, винесені з напільного боку. Вони також захищали забудовану територію (рис. 15: 2) розширеного таким чином поселення, у обох випадках лінія ровів — подвійна (Asăndulesei, 2017, fig.). Дещо складнішими виглядають фортифікації поселення Братешть. Тут два рови розташовані поруч, а зовнішній винесено в поле (рис. 15: 4a-b). Результати магнітної зйомки інтерпретовано як аномалії від ровів під палісади (Asăndulesei, 2015, fig.3). Між внутрішніми палісадами у Братешть, розташованими у декількох метрах один від одного міг бути насип для розміщення воїнів, які тримали під обстрілом розташований нижче по схилу зовнішній палісад (рис.15:4c). Подібна схема укріплень, на наш погляд, могла пізніше оточувати поселення Стольнічень у Молдові (рис. 29: 2c). Дві лінії повів (один з них вірогідно — під палісад), з слідами перебудови, досліджено на поселенні Поливанів Яр (рис. 16) (Попова, 2003).

Поміж укріплених поселень культури Кукутень виділяється Скинтейя (фаза Кукутень А3) (Mischka et al., 2016). Це поселення було оточене ровом та палісадом і мало підпрямокутні обриси, подібно до поселень цього часу на території Болгарії — Полянця, Овчарове та ін. Аналогічним чином виглядає і вхід на поселення, фланкований двома виступами (рис.15: 5). Можливо, система укріплень тут включала стіни з глини на дерев'яному каркасі, подібно до відомих у культурах Варна та Гумельниця (рис.7: 1-2). Для цього часу зафіксовані інтенсивні

контакти обох культур і навіть приплив носіїв культури Гумельниця на околиці ареалу поширення культури Кукутень, отож цілком вірогідно, що ця подібність не є випадковою.

Слід зауважити, що магнітна зйомка, яку проводять останнім часом на поселеннях згаданого культурного комплексу, практично в усіх випадках виявляє сліди укріплень як у вигляді ровів, так і у вигляді палисадів (Mischka 2010: 71-84). За відомостями з розкопок проходи на поселення через палисад були додатково укріплені та прикриті баштами (Nemejsova–Pavukova 1994: abb.74-75). Керамічні моделі дво- та триярусних башт (рис. 8) під двосхилими дахами (зауважимо, що у літературі зустрічається трактування виробів, як «культових стовпів» (Бонев 1976), які походять із поселень культурного комплексу Коджадермен-Караново-Гумельниця (Бонев 1976: обр.1-11;Тодорова 1985: фото 156) підтверджують як вірогідність існування подібних споруд, так і їх можливий вигляд.

4.3. Військова ситуація

Інформація про поширення зброї, укріплень у Центральній та Південно-Східній Європі між 5000-4200 рр. свідчить про наявність постійної загрози для громад незалежно від їх місцезнаходження в межах зазначеної території: чи то на сході, чи то на заході, півдні або півночі упродовж усього зазначеного періоду. Є також думка, що періоди воєнних дій могли чергуватися з відносно тривалими мирними періодами, а конфлікти могли відбуватись у кризових ситуаціях (Ivanova 2007: 45). Так чи інакше громади змушені були витратити значні ресурси на спорудження та підтримання в належному стані укріплень навколо великих та малих поселень, придбання (у випадку з мідними виробами) та виготовлення спеціалізованої зброї. Поширення великих поселень можна інтерпретувати як необхідність у концентрації населення з метою захисту в умовах, коли вирішальним фактором на полі бою була чисельність воїнів. Зброя – булави, бойові сокири-молоти – стає символом влади у хліборобських суспільствах. Серед воїнів є певна градація, пов'язана як із віком, так і статусом у колективі.

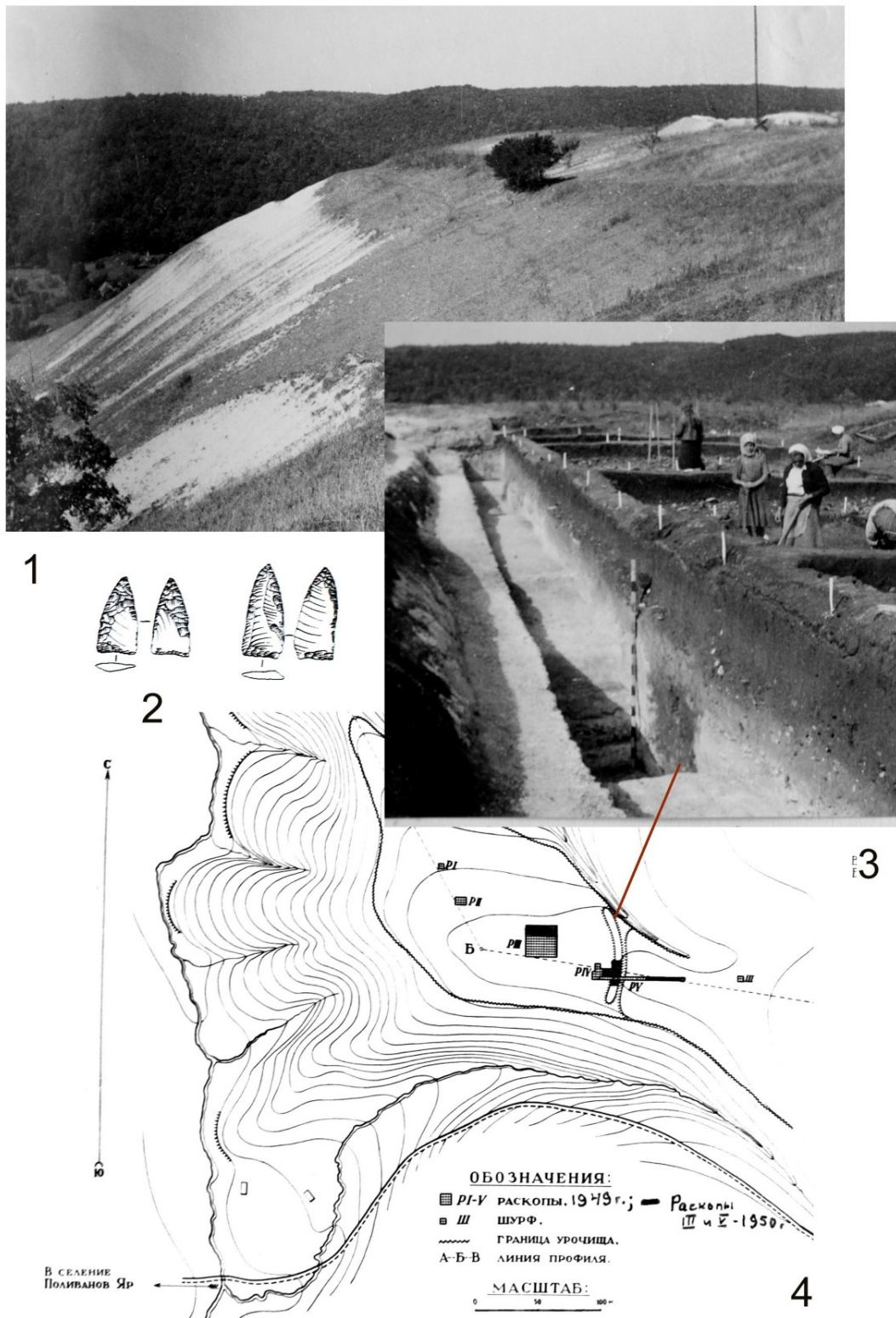

Рис.16. Укріплене поселення трипільської культури Поливанів Яр: 1 — вид на місце розташування поселення; 2 — сліди рову в одному з розкопів; 3 — план місцевості з поселенням та укріпленнями (за: Пассек, звіт за 1950 р., Науковий архів Інституту археології НАН України).

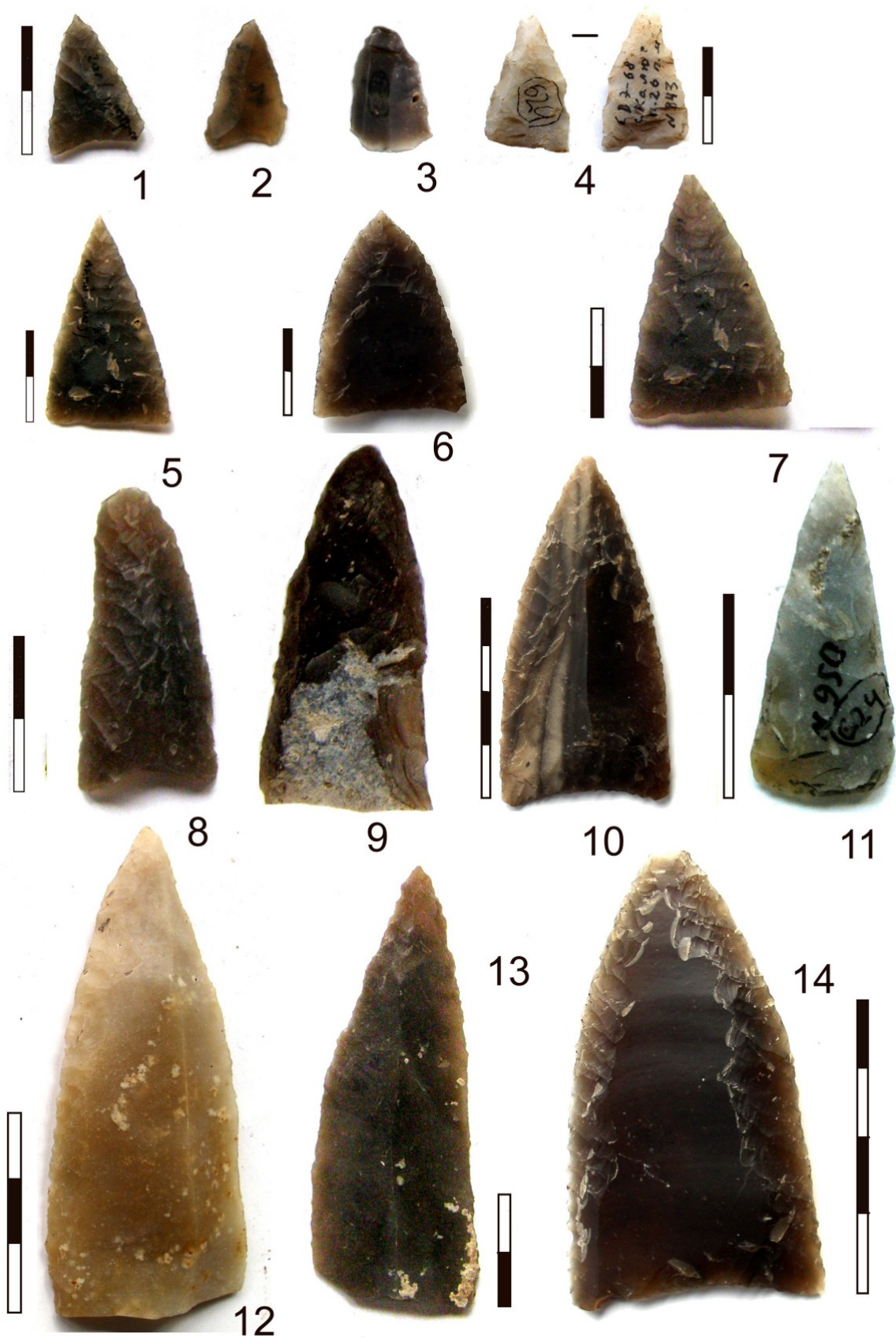

Рис. 17. Вістря металльної зброї, виготовлені з кременю. Трипільська культура, V-IV тис. до н.е., Подністров'я. 1-2, 5, 8, 7 – Бодаки; 2, 9, 10 – Голоскове; 4 – Калюс; 11, 12 – Непоротове. Наукові фонди ІА НАНУ та Музей Національного Заповідника "Замки Тернопілля" (Бодаки).

Рис.18. Бойові сокири-молоти, заготовки та висвердленні циліндри з отворів під руків'я (свідчення місцевого виробництва) з поселень культури Кукутень, друга половина V тис. до н.е. Музей м. Бакеу, Румунія.

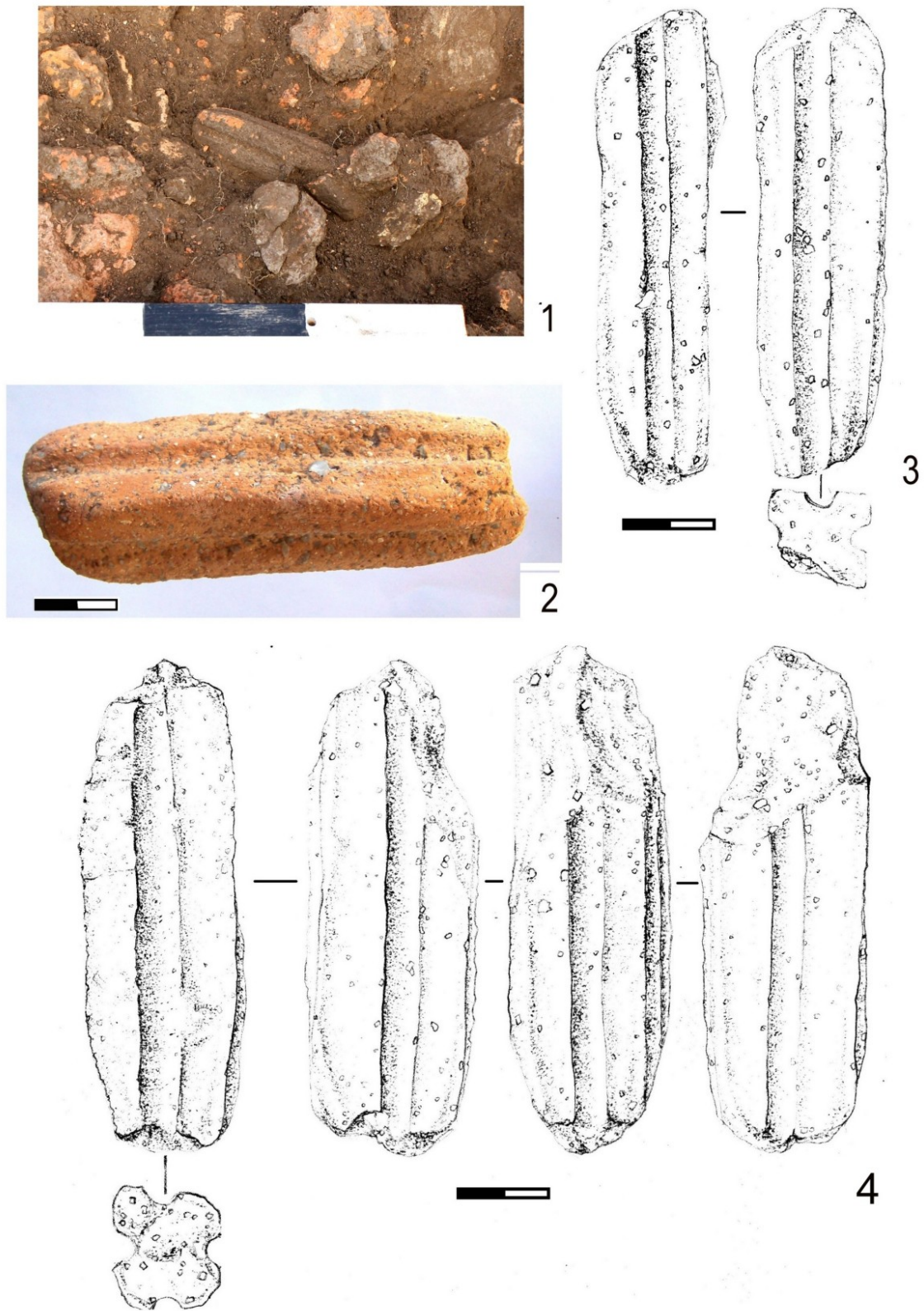

Рис.19. Керамічні чотирибічні абразиви для виготовлення древок стріл, поселення трипільської культури біля с. Небелівка, будівля Н17: 1 — фото знахідки серед решток спаленої будівлі; 2-4 — фото та рисунки абразивів.

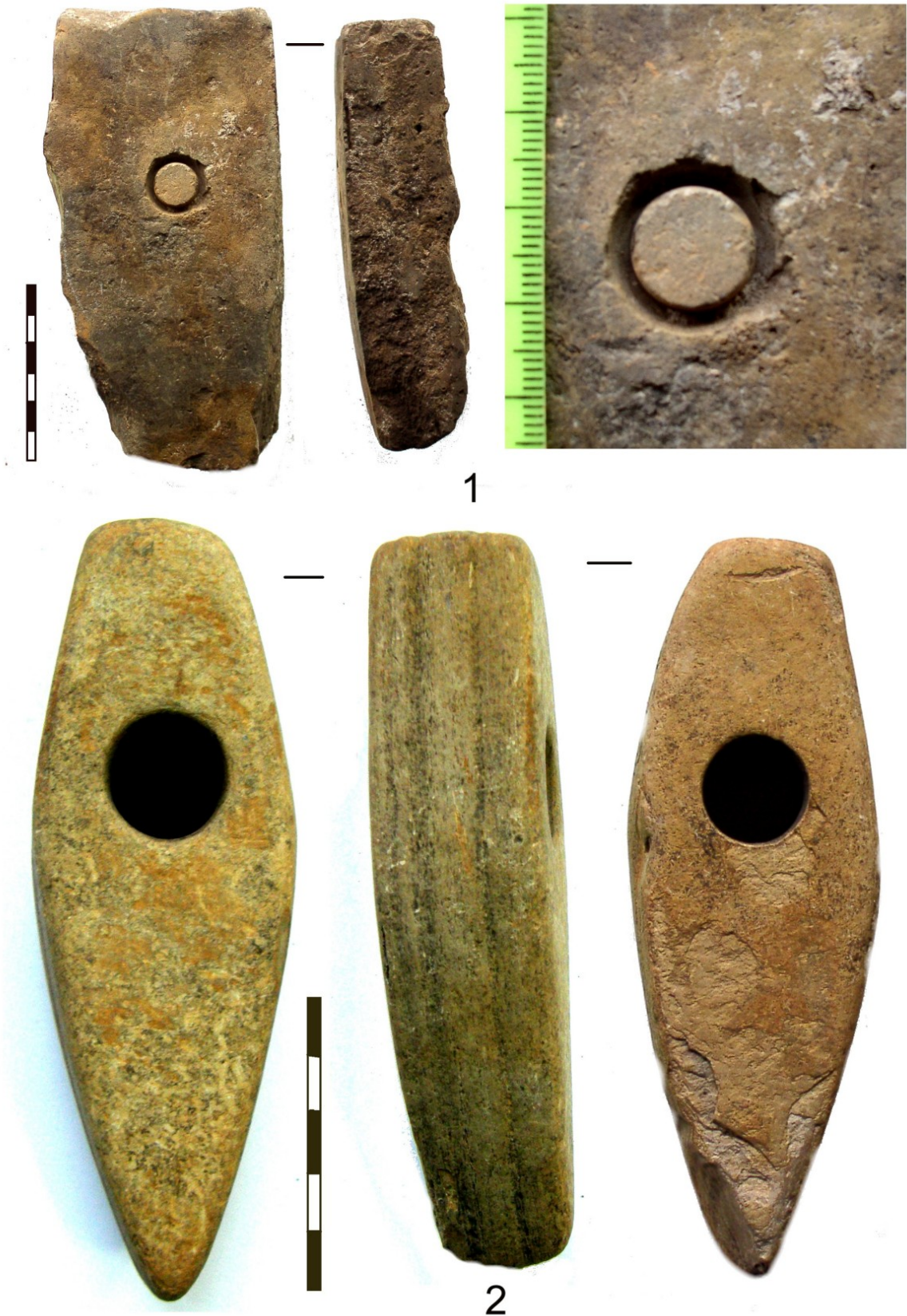

Рис.20. Заготовка (1) та сокира-молот з каменю(2), трипільська культура, V-IV тис. до н.е., поселення Непорогове. Наукові Фонди Інституту археології НАН України.

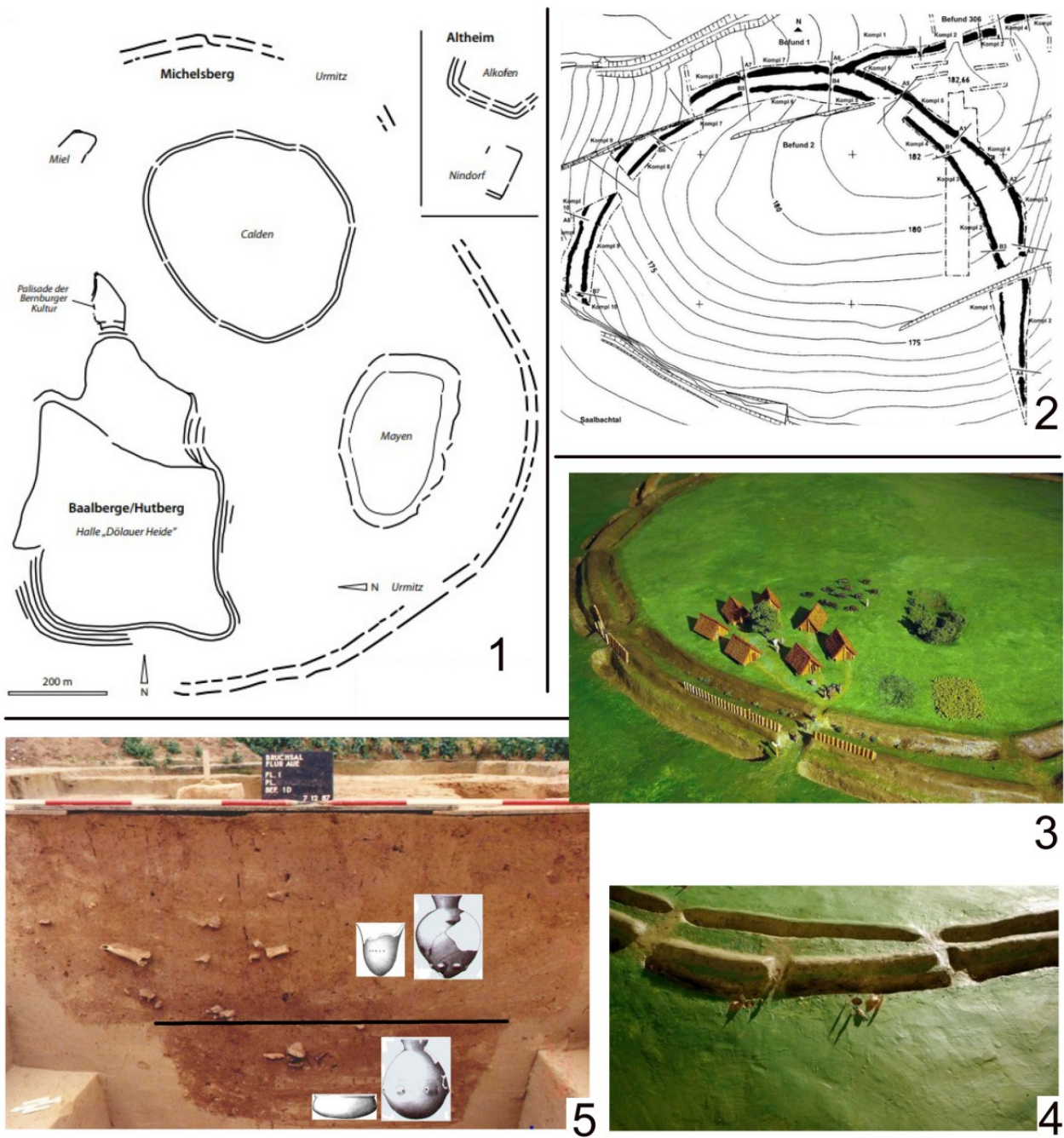
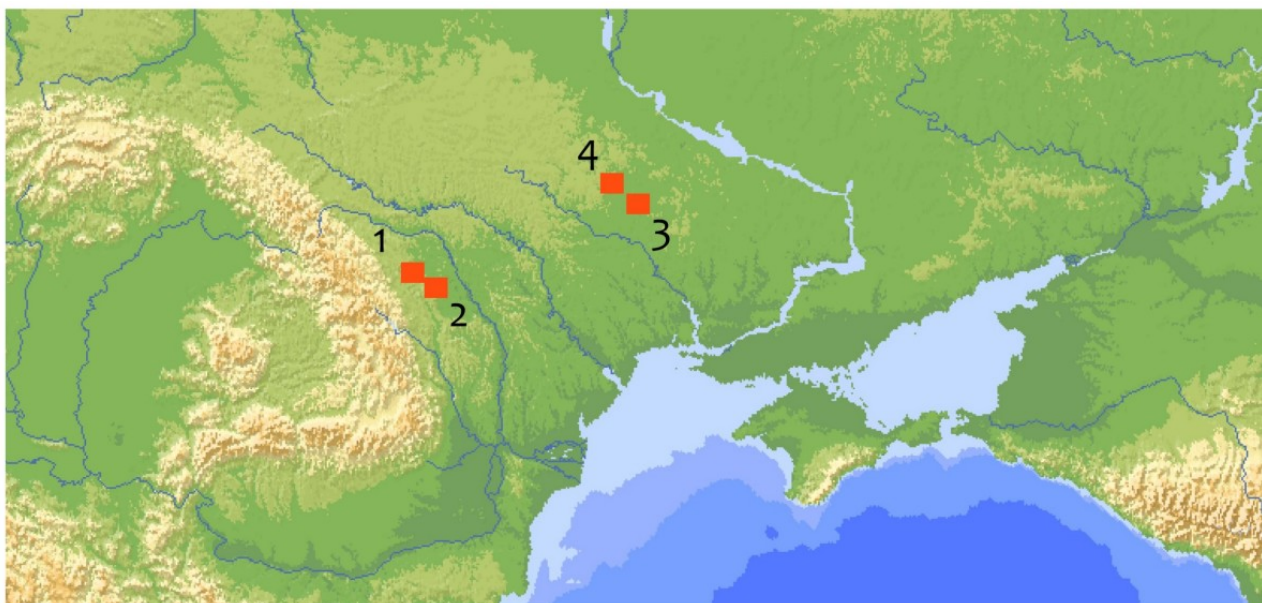

Рис. 21. Укріплення поселень культури Міхельсберг, IV тис. до н.е., територія Нямеччини: 1 — плани укріплених поселень у порівнянні, масштаб збережено; 2 — система подвійного укріплення поселення; 3 — профіль рову (1-3 за: Meyer, Raetzl-Fabian 2006); 4-5 — реконструкція укріплень за результатами археологічних досліджень макет. Badischen Landesmuseum, Німеччина.

1

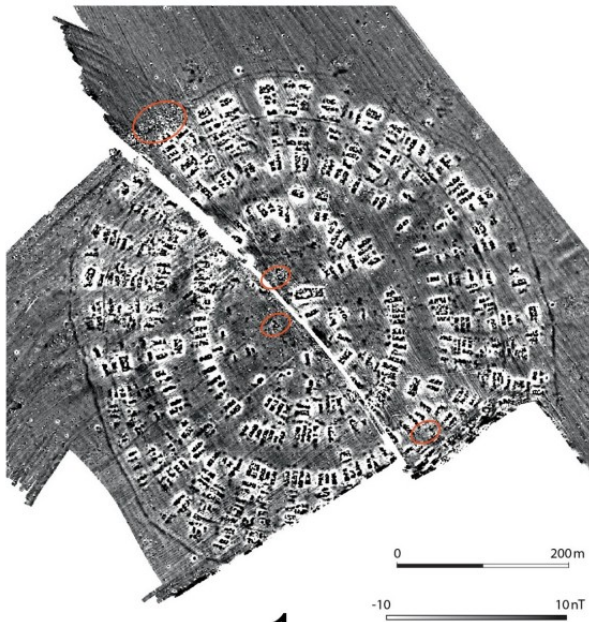

2

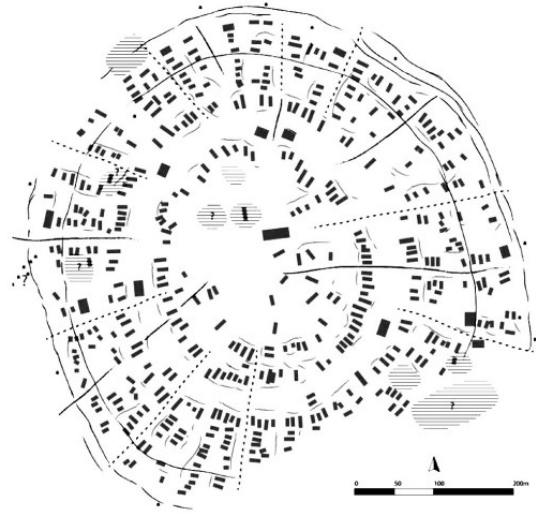

3

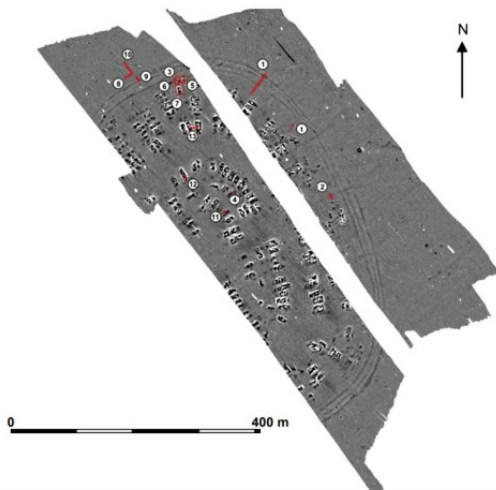
Рис. 22. Укріплення поселень-протоміст тріпільської культури: 1 - Карта розташування укріплених поселень, згаданих в тексті; 2 - план поселення Небелівка з укріпленнями виявленими за допомогою магнітної зйомки, поєднаний із супутниковим знімком; 3 - план поселення Майданецьке, з укріпленнями виявленими за допомогою магнітної зйомки, поєднаний із супутниковим знімком.

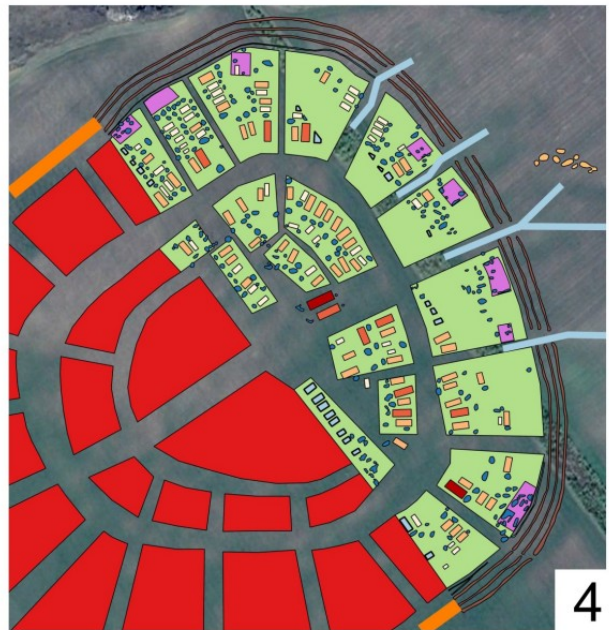
1

2

3

4

Рис.23. Плани укріплених поселень протоміського типу на території Молдови за результатами магнітної зйомки, IV тис. до н.е.: 1-2 - Петрени (За: Rassmann et all. 2016a та Uhl 2017); 3-4 — Стольнічени (За: Țerna et all. 2016).

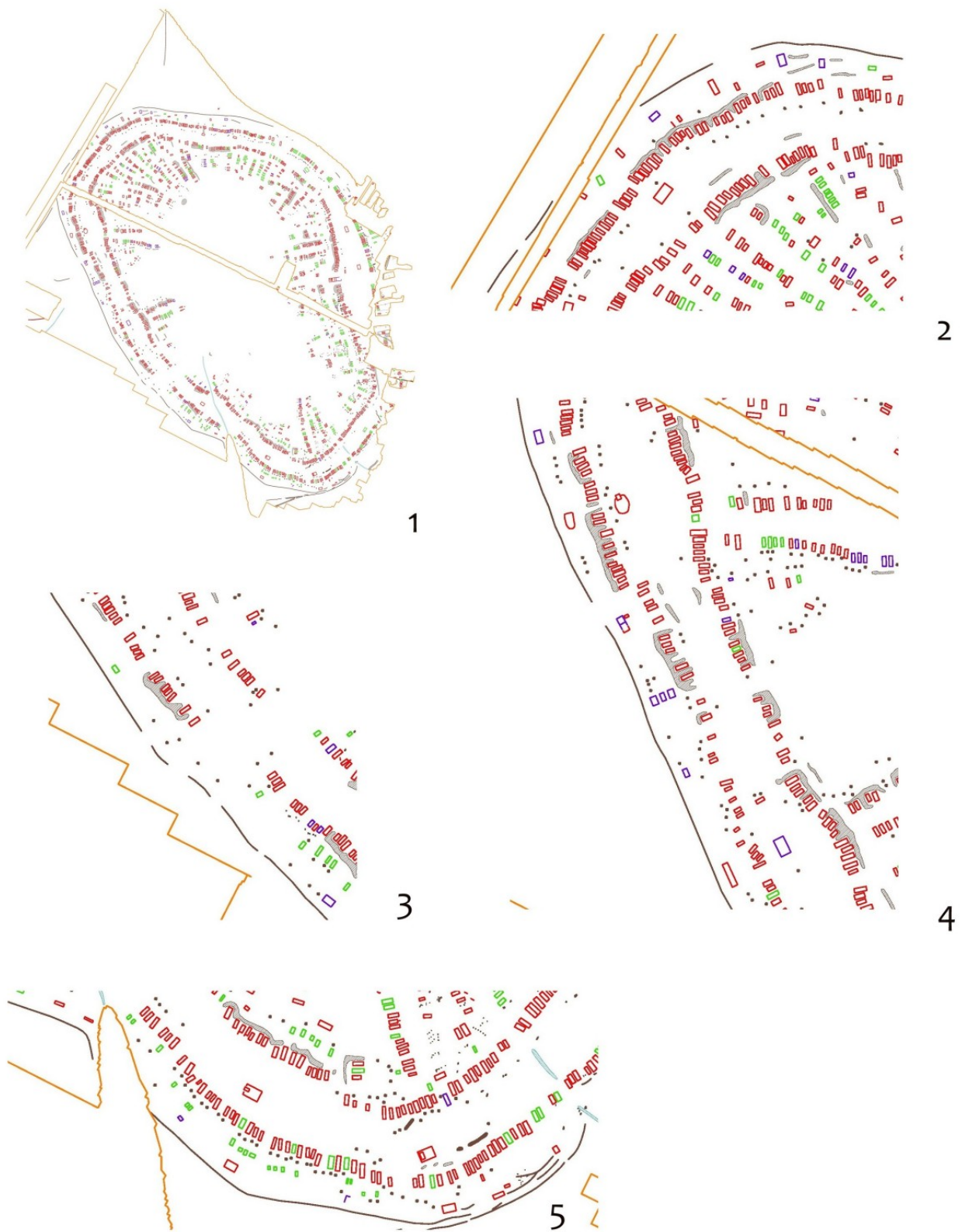

Рис.24. План поселення Небелівка (близько 4000-3900 рр. до н.е) за результатами магнітної зйомки та укріплення на ньому: 1 — загальний план; 2-5 — фрагменти ділянок зі слідами укріплень та прилеглих до них споруд (За: Видейко и др., 2015).

Розділ 5.

Зброя та війни у першій половині IV тис. до н.е.

Упродовж першої половини IV тис. до н.е. ми спостерігаємо подальший розвиток військової справи, стимулом до якого стало зростання чисельності населення на окремих територіях і як наслідок — постійна загроза військових конфліктів через доступ до ресурсів, як земельних угіь, так і життєво необхідної сировини. Небаченого раніше розмаху набуває спорудження укріплень, які стають стратегічним засобом забезпечення значних груп населення та територій.

5.1. Предмети озброєння

Набір предметів озброєння у період між 4200 і 3400 рр. до н.е. включав ті самі засоби ведення бойових дій, що й у попередній період: лук зі стрілами, списи та дротики, бойові сокири-молоти (як із каменю, так і металеві різних типів) (рис. 17-33) (Бурдо, 2001: 64-69; Вăјенагу 2013).

Попит на вістря для металеві та деревкової зброї призвів до створення спеціалізованих майстерень з їх виготовлення. Прикладом подібного центру для культурного комплексу Кукутень-Трипілля було поселення-майстерня Бодаки у басейні р. Горинь. Цікаво, що це місце мало власні укріплення у вигляді палісаду (Скакун та ін. 2005: 8-12).

Судячи з різноманіття кремінних трикутних вістрів до стріл, цю частину озброєння виготовляли індивідуально. Вірогідно, подібні навички входили до «курсу підготовки воїна» того часу (рис.17:1-4).

Бойові сокири-молоти, якщо брати до уваги загальне число знахідок, особливо популярними були в культурних комплексах КЛП та Баден. Зброя виявлена як на поселеннях, так і у поховальних комплексах, зокрема у розбитому вигляді (Furholt 2009: . 418 - 420, taf. 104 - 106; ; Cofta - Broniewska, Koško, 1982: Рyc. 35).

Крім різноманітних зразків цих виробів, тут набули поширення мініатюрні керамічні і навіть бурштинові моделі сокир-молотів, які розглядають як ритуальні вироби (рис.33:1-3). Серед них чимало мають вироблені із каменю прототипи (порівн. рис. 32:3-6 та рис.33: 1-3) (Horváthová 2010: obr.41; Gurba 1957: 129-178 та ін.). Керамічні моделі сокир також відомі зі знахідок на поселеннях троянівського локального варіанту культурної спільності Кукутень-Трипілля (рис.36: 1-2), де вони, як вважають, з'явилися унаслідок тісних контактів із населенням -носіями культурного комплексу КЛП (Шмаглій , 1966: 15-27; Videiko 2000, 46 - 47).

Зросла кількість знахідок плоских сокир, які могли бути використані як зброя. Їх виготовляли з металу, кременю та твердих і м'яких порід каменю. Особливо популярними були сокири з кременю, найбільш поширені в культурних комплексах Кукутень-Трипілля та КЛП.

Новим видом зброї стали металеві кинджали, які поширюються у Південно-Східній та Центральній Європі саме в цей період (Matuschik 1998: 207-261; Müller 2013: 443 - 448; fig. 1,4). Вони відомі для багатьох культурних комплексів, зокрема Баден-Болераз, Бодрогкерестур, Чернавода I, Міхельсберг, КЛВМК, Кукутень-Трипілля.

Володіння цією зброєю потребувало певних навичок та тренувань. У поєднанні з сокирою-молотом це був найефективніший із можливих комплексів для ведення ближнього бою. Він був поширений майже в усіх культурних комплексах за винятком периферійних типу Дерев'яського та Нижньої Михайлівки. Для культурного комплексу Дерев'янки, крім вістрів стріл та дротиків, типовими є бойові молоти, виготовлені з рогу оленя (Тедегін 1974: рис. 26). За відсутності навичок виробництва зброї з каменю, подібні вироби були цілком прийнятними для використання у ближньому бою.

5.2. Укріплення

Велике значення в цей період і надалі надавали укріпленню населених пунктів. Для періоду між 4300 і 3400 рр. до н.е. у Центральній та Південно-Східній Європі сліди укріплених поселень виявлено практично для всіх відомих культурних комплексів (рис. 21-29). Вони традиційно включали рови та палісади, розташовувались у важкодоступних місцях – на мисах та висотах. Особливого розмаху досягло спорудження укріплень на величезних поселеннях культурного комплексу Кукутень-Трипілля — протомістах.

5.2.1. Укріплені поселення

Десятки укріплених поселень, в тому числі значні за розмірами, відомі для культури Міхельсберг. Укріплення включали системи з кількох рядів валів та палісадів, які доповнювали природні перепони (Meyer M., Raetzel-Fabian D. 2006). Через певні проміжки в укріпленнях було зроблено проходи, які при потребі надавали змогу виводити у поле значну кількість воїнів, а також швидко відходити під прикриття при відступі (рис. 21).

Поселення з укріпленнями на висотах у цей час типові для культурного комплексу Баден-Болераз і виділені дослідниками в особливу категорію. Основу укріплень становили стіни, складені з каменю, іноді перед ними прослідковано рови (Horváthová, 2010: 28 - 30, obr. 6).

На території культурного комплексу Кукутень-Трипілля, особливо у західній його частині, для цього періоду відомі традиційні мисові поселення, укріплені одним-чотирма рядами ровів. Схили ровів та вали могли викладати каменем, як на епонімній пам'ятці культурного комплексу Кукутень, де укріплення – два рови – довелося вирубати у скелі. Ширина ровів становила до 4 м при глибині до 2-2,5 м (Petrescu-Dîmbovița, Văleanu 2004:126 - 132, fig. 53,54). Захисники цього поселення використовували дистанційну зброю – лук зі стрілами та дротики, вістря яких, виготовлені з кременю, виявлено під час розкопок. Крім того, тут знайдено і зброю ближнього бою – уламки сокир-молотів, виготовлених із каменю та металеву сокиру-молот (Ibid., fig. 61, 66, – 1 - 4; керамічні моделі сокир - молотів – fig. 69, – 11 - 13; металева сокира - молот – fig. 75, - 2.).

Потужний вал (також споруджений із використанням каменю) та рів захищали частину поселення у Жванці (ур. Жванець-Щовб), перед якою існувало відкрите селище без додаткових укріплень (рис.39) (Мовша 1973: 310-311; Мовша, Корвин-Пиотровский 2001: 29-31). Загальне число укріплених ровами та валами поселень для цього періоду, за інформацією В.А. Дергачова, досягло 130 (Дергачев 2000: 201 - 215, табл. 2, Приложение 1).

5.2.2. Укріплення трипільських протоміст

До недавнього часу міркування про військову функції трипільських поселень-гігантів носили скоріше умоглядний характер, оскільки археологічні свідчення з цього приводу були вельми обмежені. Зводилися вони переважно до нечисленних знахідок наконечників стріл з кременю і висновками щодо ймовірності оборонного призначення «житлових стін» - подекуди досліджених залишків побудованих впритул двоповерхових жител. Так, у 70-90 ті роки ХХ ст., після масштабних розкопок двох ділянок забудови в Майданецькому з'явилася ідея щодо зміцнення протоміст «житловими стінами». Вони були реконструйовані, як дво-триповерхові будівлі, споруджені впритул одне до одного (Відейко, 2004, 489-490). При цьому наявність розриву між центральним і подальшими овалами забудови розглядалася, як кріпосна еспланада. Розкопки в Тальянках показали, що там будинки навіть в зовнішньому ряду могли стояти на деякій відстані і не утворювали суцільної забудови. Природньо, автори цих досліджень скептично поставилися до ідеї «житлових стін» (Круц та ін. 2001). Слід також нагадати, що на великих поселеннях рови за аерофотознімками дешифрував ще К.В. Шишкін

(Шишкін, 1973), однак їх існування в наступні роки так і не було підтверджене ані магнітною зйомкою, ані розкопками.

Ситуація докорінно змінилася в 2011-2016 рр. після того, як були отримані детальні плани кількох поселень, складені за допомогою магнітної зйомки - серед них Стольничени I, Петрени (Молдова), Небелівка і Майданецьке (Україна) (рис.22-28). На цих планах виразно читалися сліди укріплень навколо, масштаби яких вражали: мова в кожному випадку йшла про багатокілометрові периметри, які передбачали величезні обсяги земляних робіт і заготовок будівельних матеріалів. Розкопки 2014-2016 рр. у Небелівці та Майданецькому пролили світло на їх характер (Відейко та ін., 2015; Відейко 2015 року, Videiko et all., 2016).

Окрім чисто військового аспекту, що стосується історії фортифікації, дослідження цих укріплень відкриває можливості для формування уявлень про можливості стародавніх громад, організації громадських робіт та інших аспектах теми «війна і суспільство» на прикладі хліборобів мідного віку - творців трипільської культури в період її найбільшого розквіту.

Згадані вище поселення трипільської культури розташовані на ділянках плато, як правило обмежених з трьох сторін водними перешкодами, нехай і невеликими та ярами (рис. 22). Самі по собі ці річки і струмки не є серйозним оборонним рубежем. Завдяки планам Петрен (рис. 23: 1-2) Стольничени I (рис.23:3-4) і Небелівки (рис.22: 2; рис. 24:1) стало відомо, що поселення були оточені укріпленнями з усіх боків. На Майданецькому поселенні план складений лише для 2/3 поселення, але і тут вони повністю охоплюють ту частину, по якій є дані (рис. 22:3; рис.25:1).

Стольничени I: На поселенні Стольничени I (етап Трипілья ВІІ — початок СІ) зафіксовані аномалії від укріплень. Сліди їх представлені на плані трьома лініями, які огинають поселення. Аномалії будівель відстоять від лінії укріплень на дистанцію, що дозволяє припустити наявність проходу завширшки не менше 4-6 м по усьому периметру селища. Ширина кожної з аномалій, які авторами плану інтерпретовані, як «рови», вказана у 2 м (Terna et all., 2016, 45). Інтервал між «ровами» становить від 2-3 до 5-6 м. Загальна ширина штучної “смуги перешкод” по периметру поселення становить таким чином близько 14 -18м. Уздовж зовнішнього «рову» слабка аномалія ідентифікована дослідниками, як сліди палісаду, влаштованого перед ним з боку поселення. Таким чином за їхньою версією, поселення Стольничени I було оточене трьома ровами і палісадом.

Лінії «ровів” на плані не суцільні - в них є розриви. Це проходи в укріпленнях, що збігаються з вулицями на поселенні, які до них підходять. У кількох випадках зафіксовані стежки, що виходять через проходи в поле, що свідчить про достатньо інтенсивний рух у таких місцях (рис.23: 4). Інтервал між чотирма проходами в північно-східній частині поселення становить від 70-80 до 100 м.

Петрени: На поселенні Петрени (етап Трипілья СІ) магнітною зйомкою були виявлені сліди двох «ровів» (Rassmann et all. 2016a, 59-64). Один з них споруджено навколо поселення, сліди другого помітні на забудованій частині всередині поселення (рис. 23:1-2). Як вважають дослідники, мова йде про два етапи розвитку поселення: початковому і наступному, причому початкові укріплення були розібрані і споруджені нові, а на місці початкових побудовані нові будівлі. Діаметр внутрішнього «рову» становив близько 450 м, зовнішнього - близько 530 м. Їх ширина визначена, як і у випадку з Стольниченами близько 2 м (Rassman et all. 2016, 63).

Будівлі розташовані на невеликій, у кілька метрів відстані від зовнішнього кільця укріплень. Ця обставина дає підставу припустити наявність проходу по периметру поселення. Зовнішнє кільце укріплень, судячи з результатів магнітної зйомки, у північно-східному секторі або перебудовувалася, або посилювалося додатковими лініями: від двох до трьох розташованих паралельно (Rassman et all., 2016a, fig. 12). Щодо входів на поселення, то їх на плані налічується не менше шести-семи, без урахування ділянки в південно-східному секторі, не охопленому магнітною зйомкою. Вірогідно, наявність декількох ліній укріплень у північно-східному секторі, де немає наскрізних проходів, пов'язане з організацією захищених входів-”лабіринтів” на найбільш вразливих ділянках.

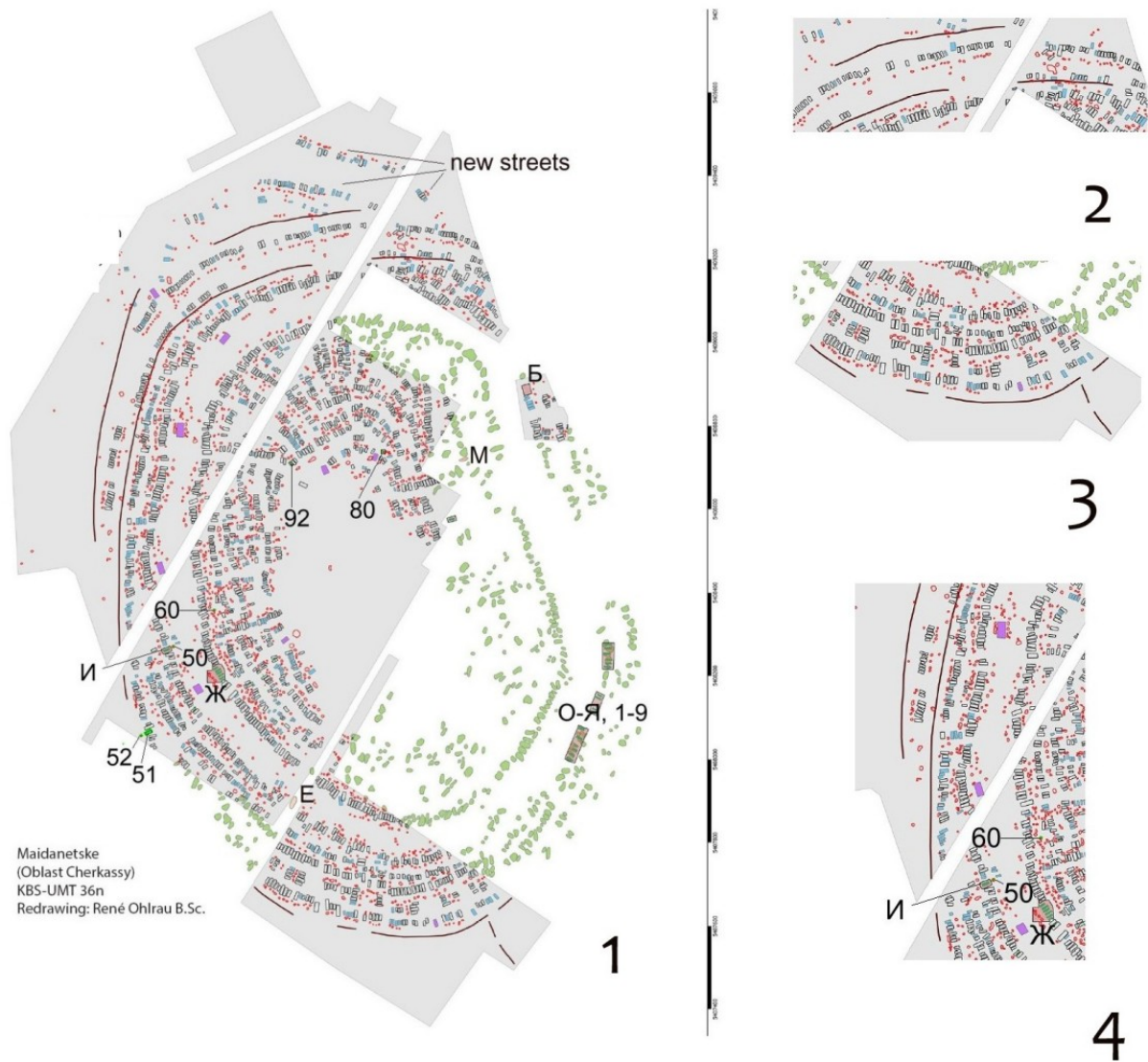

Рис. 25. План поселення Майданецьке (близько 3800-3600 рр. до н.е) за результатами магнітної зйомки та укріплення на ньому: 1 -загальний план; 2-4 — фрагменти плану зі слідами укріплень (За: Rassmann et all. 2016b).

Небелівка: у Небелівці (етап Трипілля ВІІ, бл. 4000-3900 рр. до н.е.) більша частина периметра складається з однієї лінії «ровів», за винятком ділянки у південній частині де знайдені три лінії - ймовірно в районі входів (рис. 24, 5). Ширина аномалії близько 2-4 м на різних ділянках. На плані можна простежити не менше дев'яти входів на поселення (рис.24, - 2,3,4,5). На одній з ділянок в південно-західному секторі лінія укріплень перетиналася досить глибоким ярмом (рис.24, 5). У південному секторі поселення привертають увагу ділянки з декількома лініями «ровів», розташованих паралельно з інтервалом в декілька метрів (рис. 24, 5).

Особливий інтерес становить наявність будівель поблизу укріплень з внутрішньої сторони поселення, де є незабудована зона шириною до 20-30м. Ці аномалії за характером відрізняються від тих, які залишені звичайними спаленими будівлями і являють собою прямокутні контури іноді навіть значно більших розмірів, ніж звичайні житла. Вони по довгій вісі розташовані уздовж лінії укріплень (рис. 24, 3,4,5). Таких споруд налічується понад півтора десятка.

На поселенні в Небелівка 2014 року було досліджено дві ділянки «рову» (рис.27; рис.28) (Відейко та ін., 2015; Відейко 2015). Одна з них знаходилася у північній, друга - у південній частині поселення. У північному секторі "рів" був представлений лінійною аномалією завширшки (за визначенням геофізиків) близько 4 м (рис.24: 2). Попереднє буріння, проведене на цій ділянці британською командою, показало, що його глибина може досягати 4 м. Цією обставиною були обумовлені розміри закладеного у цьому місці розкопу - 24x6 м. Пошарове зняття ґрунту (по 0,2 м) з зачисткою дна і стінок розкопу дозволили виявити сліди об'єкта. Вони стали помітні на глибині 0,6-0,8 м, а на дні - з рівня 0,8 м від сучасної поверхні (рис.27: 1; рис. 28).

Починаючи з 0,4 м від сучасної поверхні і глибше в профілі були помітні нори дрібних тварин, в тому числі із заповненням з жовтого лесовидні суглинки. На глибині між 0,6 0,8 сіро-коричневий шар підґрунтя переходив в шар жовтого лісу, також сильно зріджені норами гризунів, число яких із зростанням глибини скорочувалася. Розкоп був доведений до глибини 1,6 м від сучасної поверхні в західній і до 1 м в східній частині. Це дозволило отримати повний профіль поглиблення і простежити його нижню частину в плані протягом 4 м.

Дослідження встановили, що найбільша глибина "рову" складала не більш як 1,2 м від сучасної поверхні і, відповідно, близько 0,8 м від «трипільського» горизонту, виявленого за 0,4 м від сучасної поверхні (рис. 28: 5). Це визначення було зроблено по глибині залягання залишків трипільських будівель, які були досліджені в 8 шурфах на прилеглий ділянці. Ширина об'єкта близько 2,5-3 м у верхній частині і 0,6 м в нижній. Профіль "рову" лійкоподібний, з поглибленням на 0,4-0,5 м в центральній частині по зазначеній вище ширині 0,6 м. Заповнення складалося з темного ґрунту, місцями прорізаного норами гризунів (рис. 28).

За результатами горизонтальної зачистки на глибині 0,8 м була оконтурена і потім вибрана на протязі 4 м придонна частина поглиблення. Його ширина склала у верхній частині 0,6-0,8 м, при цьому як стінки так і дно були сильно порізані норами гризунів, тому зазначені розміри не можна вважати точними. У цьому заповненні виявлено дрібні фрагменти мальованої кераміки трипільської культури.

Фрагменти трипільської кераміки, а також обмазки зустрінуті майже виключно в південному секторі розкопу, тобто з боку розташування поселення, а не з напільного. Знахідки ці зроблені починаючи з глибини 0,4 м від сучасної поверхні до позначки 0,6 м, що, ймовірно, вказує на глибину залягання і потужність культурного шару трипільської культури, що становив близько 0,2 м на цій ділянці. Слід зазначити, що дрібні фрагменти кераміки і обмазки траплялися і на глибинах до 0,8-1,0 м, але виключно в темному заповненні нір гризунів.

Таким чином дослідження слідів «рову» у Небелівці показали наступне:

1. Параметри дослідженого об'єкта відрізнялися від заявлених до початку розкопок по ширині (2,5-3 замість 4 м) і особливо по глибині (1,2 замість 4 м від сучасної поверхні).
2. Враховуючи ту обставину, що рів був впущений з рівня близько 0,4 м від сучасної поверхні, його реальна глибина на цій ділянці становила близько 0,8 м.
3. Заповнення поглиблення змішаним ґрунтом, а не у вигляді окремих прошарків свідчить про ту обставину, що ми маємо справу не з ровом, а з поглибленням, заповненим ґрунтом одноразово, не із відкритим ровом, а поглибленням, використаним іншим чином.

Крім того, у південному секторі поселення для вивчення аномалій на місці передбачуваних кількох ліній ровів був закладений розкоп розмірами 2x24 м. Тут магнітна зйомка показала наявність трьох лінійних аномалій, аналогічних за параметрами об'єкту в розкопі 8, розташованих паралельно на деякій відстані один від іншого. Розкоп закладено з урахуванням результатів магнітної зйомки таким чином, аби перетнути усі три аномалії під прямим кутом. З урахуванням досвіду досліджень "рову" у північній частині поселення в даному випадку вибірка ґрунту проводилася до глибини 1,0 м у західній і до 0,6 м в східній половині розкопу з тим, щоб отримати повний профіль "ровів", а також дослідити їх заповнення.

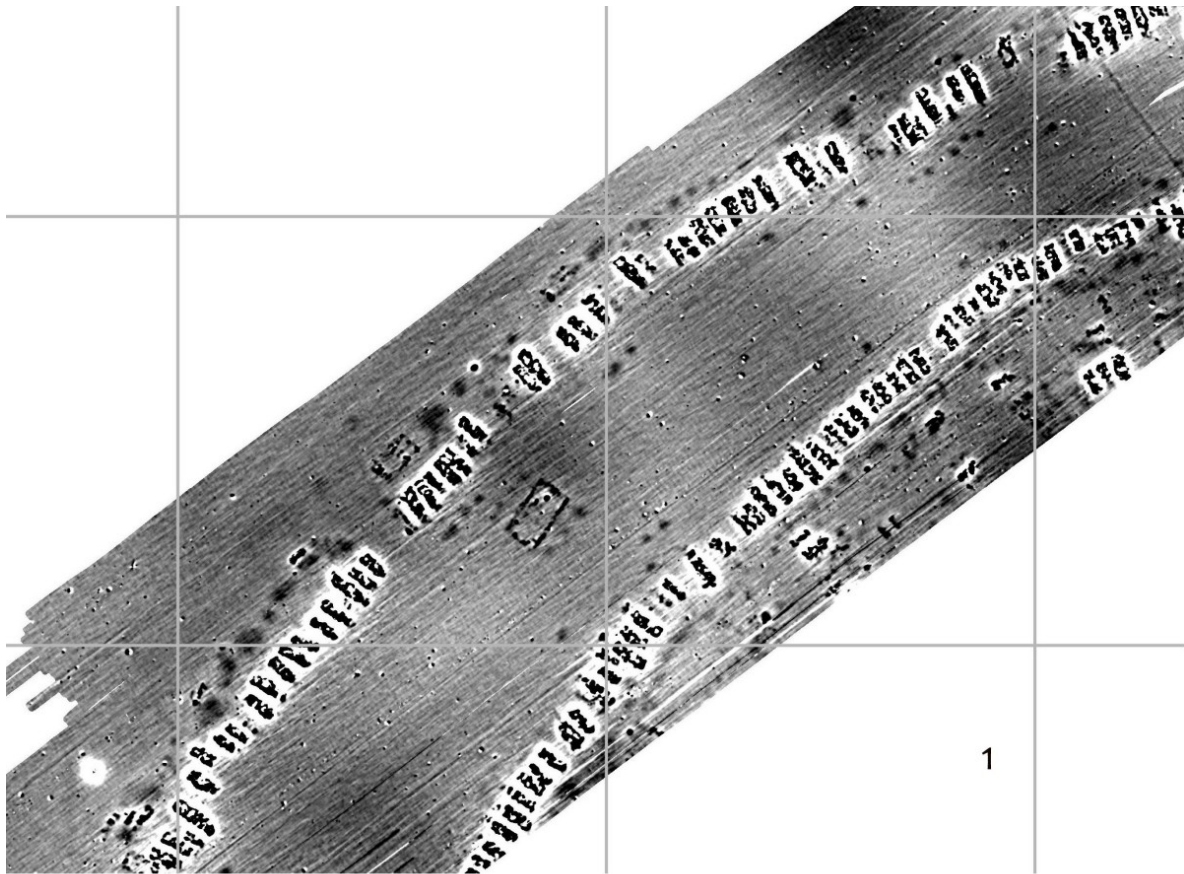

Abbildung von C. Mischka (RGK/DAI)
Stand 1.10.2012

Рис.26. Фрагменти планів поселень-протоміст трипільської культури: 1 - Доброводи (близько 3900-3800 рр. до н. е) ; 2 -Тальянки (3700-3600 рр. до н. е) за результатами магнітної зйомки (За: Rassmann et all. 2016b).

На відміну від попереднього розкопу, у цьому випадку найбільше число знахідок фрагментів кераміки було зроблено у шарі до глибини 0,4 м від сучасної поверхні. У північній частині розкопу на глибині 0,2 м від сучасної поверхні знайдений цілий кубок. З огляду на ту обставину, що дана ділянка знаходиться на схилі балки можна припустити, що мала місце ерозія ґрунту (додатковий фактор - багаторічна оранка), і до 0,2 м верхнього шару вже втрачено. Частина матеріалу могла виявитися на схилі внаслідок змиву з території

поселення ще в трипільське час. Ані у профілі, ані в плані досить впевнено простежити сліди ровів у цьому розкопі так і не вдалося. Можна відзначити, що з їх заповненням можуть бути пов'язані відносні скупчення матеріалу на глибинах понад 0,6 м (до 0,8 м) від сучасної поверхні в тих місцях, де геофізиками були відзначені аномалії. Таким чином і на цій ділянці глибина ровів теж не перевищував 0,8 м від трипільського горизонту, вони були вузькими в придонній частині.

Таким чином в результаті досліджень, проведених в Небелівці 2014 року в цілому було підтверджено існування об'єктів, виявлених за допомогою магнітної зйомки. Вперше вдалося за допомогою розкопок підтвердити наявність огорожі навколо одного з найбільших поселень трипільської культури у с. Небелівка.

Майданецьке: у Майданецькому виявлені дві лінії: первісна, що опинилася всередині селища після його розширення і зовнішня, новозбудована. Ці зміни торкнулися Північно-Східної частини поселення, у той час як в інших частинах зовнішня лінія укріплень залишилася без змін (рис.25). Виявлено щонайменше 7 розривів у «ровах», які можна вважати входами на поселення.

У 2016 році досліджені сліди описаного вище «рову» на одній з ділянок у північно-східній частині поселення (Videiko et al., 2016, fig.2). Для досліджень обрано ділянку «рову», розташовану на території поселення. Судячи з плану, тут були залишки первісних укріплень, розібраних при розширенні території поселення. Розкопки показали, що глибина об'єкта становила близько 1,3 м від сучасної поверхні. На цій ділянці поселення глибина залягання культурного шару трипільського часу, в тому числі представленого залишками спаленої споруди, становила 0,4-0,6 м. Таким чином глибина «рову» не перевищувала 0,8-0,9 м, що аналогічно параметрам об'єкта з Небелівка. Ширина Майданецького «рову» склала в межах 2-3 м. Його заповнення відрізнялося від небелівського і містило досить багато фрагментів кісток тварин, кераміку (як розвали посудин так і фрагменти), камені. Однак на цій ділянці поглиблення від палісаду, судячи з усього, після вилучення деревини перетворили в котлован для видобутку глини та суглинку для спорудження прилеглих будинків. Аналогічні котловани супроводжують практично всі трипільські будівлі, як це прекрасно видно на планах поселень за результатами магнітної зйомки. Відзначимо, що на плані аномалії від «ровів» Небелівка і Майданецького також виглядали аналогічними.

На двох інших великих поселеннях в цьому регіоні, а саме у Тальянках і Доброводах, де магнітна зйомка охопила околиці, сліди укріплень виявлені не були. Так, у Доброводах магнітна зйомка краю поселення не показала слідів палісаду (рис. 26: 1), аналогічна ситуація і в Тальянках (рис. 25: 2) (Rassman et al., 2016b, fig.28-29; fig. 6 8). При цьому Тальянках помітні навіть стежки через проходи між будівлями (Rassman et al., 2016b, fig.8, b) Два можливих пояснення цієї ситуації: перше - укріплення не існували, інше - були побудовані, але не були демонтовані, в цьому випадку сліди ледь помітні - як у випадку з ймовірними слідами палісаду перед зовнішнім ровом в Стольнічених, де вони ледь помітні. Ця ситуація може бути співвіднесена з результатами розкопок аномалій від «ровів» в Небелівці і Майданецькому, де єдиним поясненням характеру їх заповнення на нашу думку слід вважати вилучення колод палісаду при залишенні поселення. Цікаво відзначити у Доброводах наявність споруди («споруда для воїнів?»), як і в Небелівці розташованої за зовнішнім поруч будівель паралельно по довгій осі до того місця, де мав би перебувати рів палісаду (рис.26:1).

Описані вище об'єкти досить часто в публікаціях іменуються «ровами». Однак залишається відкритим питання, чи всі вони були саме ровами або ж конструктивною частиною інших різновидів оборонних споруд? Якщо вести мову про «рови» досліджені в Небелівці і Майданецькому, то мова йде про об'єкти, ширина яких близько 2м, а глибина від давньої поверхні не досягає і одного метра. Чи могли вони в такому вигляді виконувати захисні функції? Навряд чи.

Нагадаємо, що відомі приклади існування на пам'ятках Кукутень-Трипільля об'єктів, які більш підходять під визначення «рів»: їх ширина досягає 3-5 м при глибині 2 і більше метрів (Збенівіч1974, рис.2-3). Подібні рови являли собою реальну перепону на шляху

ворогів і цілком могли виконувати роль захисних споруд. На підтвердження такого висновку нагадаємо, що у згідно зі стандартами спорудження укріплень, прийнятими в Російській Імператорській армії на початок ХХ ст., мінімальні параметри захисних ровів визначалися по ширині у 4,5 аршини (тобто 3,2 м) завглибшки у 3 аршини (це близько 2,13 м) (Військова Енциклопедія, 1913, 37). Таким чином ми бачимо, що з одного боку для Кукутень-Трипілля відомі як рови, які цілком відповідали наведеним стандартам, з іншого — існували більш вузькі (1.5-2 м) і неглибокі (0.8-1.2 м) об'єкти.

З огляду на ту обставину, що дослідниками ширина «ровів» у Стольниченах I була визначена в 2 м (тобто вона та сама, що і у випадку з Майданецьким і Небелівкою) можна припустити, що і на цій пам'ятці ми маємо справу не із захисними ровами, а чимось іншим.

Слід зазначити, що в обох описаних вище випадках розкопаних об'єктів ми бачимо також цілком певний характер їх заповнення. Для ровів типовим заповнення у вигляді численних прошарків, які утворюються через вплив атмосферних опадів, що зазвичай чудово простежується у профілях (Збеневич 1975, рис. 3). У нашому ж випадку ми бачимо одноразове заповнення «ровів» змішаним ґрунтом, а не пошарове у вигляді тонких прошарків ґрунту (рис. 28: 9). Залишається припустити, що у випадку з розкопаними в Майданецькому і Небелівка об'єктами ми маємо справу лише зі збереженими слідами лише частини оборонних споруд. Якими ж ці споруди могли бути початково? З огляду на наявні у нашому розпорядженні відомості, можливо запропонувати кілька варіантів реконструкції.

Перший, і, можливо, найбільш ймовірний варіант — поселення оточував палісад. За визначенням: палісад це оборонна споруда, створена із вкопаних в землю кілків (лат. palus - кілок) або стовпів різного діаметру, верхня частина яких може бути загострена (російський варіант назви - «частокол», укр. Версія - «гострокіл»). Палісади влаштовували на дні глибоких ровів (у вигляді додаткового перешкоди), на гребені насипного валу, іноді у кілька рядів. Цей тип оборонних споруд був поширений по всьому світу починаючи з епохи неоліту до нового часу. Палісад був не тільки перешкодою для супротивника, а й досить надійним прикриттям для захисників укріплень (до поширення вогнепальної зброї, коли палісади стали приховувати на дні оборонних ровів від руйнівної дії артилерійського вогню).

Висота палісадів могла становити від 1,5 до декількох метрів. Палісади висотою в у кілька метрів відомі в давньоруських літописах під назвою «столпіє», для них використовували стовпи діаметром більше 20-30 см. Відповідно різною була глибина ровів, необхідних для фіксації кілків або стовпів в вертикальному положенні. Інженерні настанови для Російської Імператорської армії визначали наступні нормативи при спорудженні палісадів: мінімальна висота над поверхнею землі - 2,5 аршини (близько 1,8 м), при цьому загальна довжина палісадін мала складати не менш, як 4 аршини (близько 2,85 м) (Військова Енциклопедія, 1913, с.37-38). Нескладно порахувати, що в такому випадку глибина рову для установки стандартних палісадін мала б становити 1,5 аршини (близько 1 м). Таким чином співвідношення вкопаної частини палісадіни і наземної її частини становитиме лизько 1: 1,6. У іншому випадку було зазначено, що заглиблення паль в землю має складати не менш за третину висоти палісаду (Буйніцкій 1897 631-632). З огляду на ту обставину, що параметри реальних оборонних ровів Кукутень-Трипілля у загальних рисах збігаються з військовими стандартами кінця ХІХ століття, далі спробуємо використати наведені вище стандарти і при реконструкції стародавніх палісадів.

У Небелівці і Майданецькому, нагадаємо, глибина досліджених «ровів» становила близько 0,8 м від горизонту трипільського часу. Використовуючи виведене вище співвідношення глибини рову і висоти палісаду ми отримуємо надземну частину в 1,28 м (при співвідношенні 1:1,6), що приблизно на 0,5 м менше наведених вище стандартів. З огляду на інформацію про зрст чоловіків епохи неоліту порядку 1,61м (Nicholson, 1984) виходить, що над захисною спорудою мала б знаходитися верхня частина тіла (1,6-1,28=0,32м) захисника поселення, що навряд чи прийнятно. Якщо ж використовувати інші параметри - заглиблення на третину при глибині рову 0,8 м то ми отримаємо загальну довжину палісадін у 2,4 м (0,8м x3) з надземною частиною в 1,6 м (0,8мx2). (Рис.10) У

такому випадку палісад повністю прикривав захисників і виконував роль не тільки перешкоди, але і повноцінного додаткового укріплення, яке надавало оборонцям поселення певні додаткові переваги (рис. 29: 1, 3).

Рис.27. Дослідження слідів укріплень на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка 2014 року: 1 — вид на місце розкопок з дрона; 2 — фрагмент плану поселення за результатами магнітної зйомки.

У випадку із поселенням Стольничени I ми маємо три лінії «ровів» завширшки 2 м (за відомостями магнітної зйомки). Якщо їх ширина справді становить близько 2 м, то немає підстав розглядати їх в якості окремих захисних споруд з огляду на два наступні міркування: недостатню ширину (і, відповідно, глибину) і наявність між ними проміжку в

декілька метрів (рис.29: 2a). З огляду на ту обставину, що вказана ширина в цілому збігається з параметрами об'єктів, досліджених в Небелівці і Майданецькому можна припустити, що ми маємо справу з аналогічними спорудами, тобто палісадами. На цій підставі можна припустити у якості однієї з імовірних версій наявність в даному випадку трьох ліній палісадів, розташованих з інтервалом у кілька метрів (рис.29: 2b). Однак у цьому випадку постає питання стосовно того, де ж повинні були розташовуватися захисники подібних укріплень і, в зв'язку з цим, висоти того палісаду.

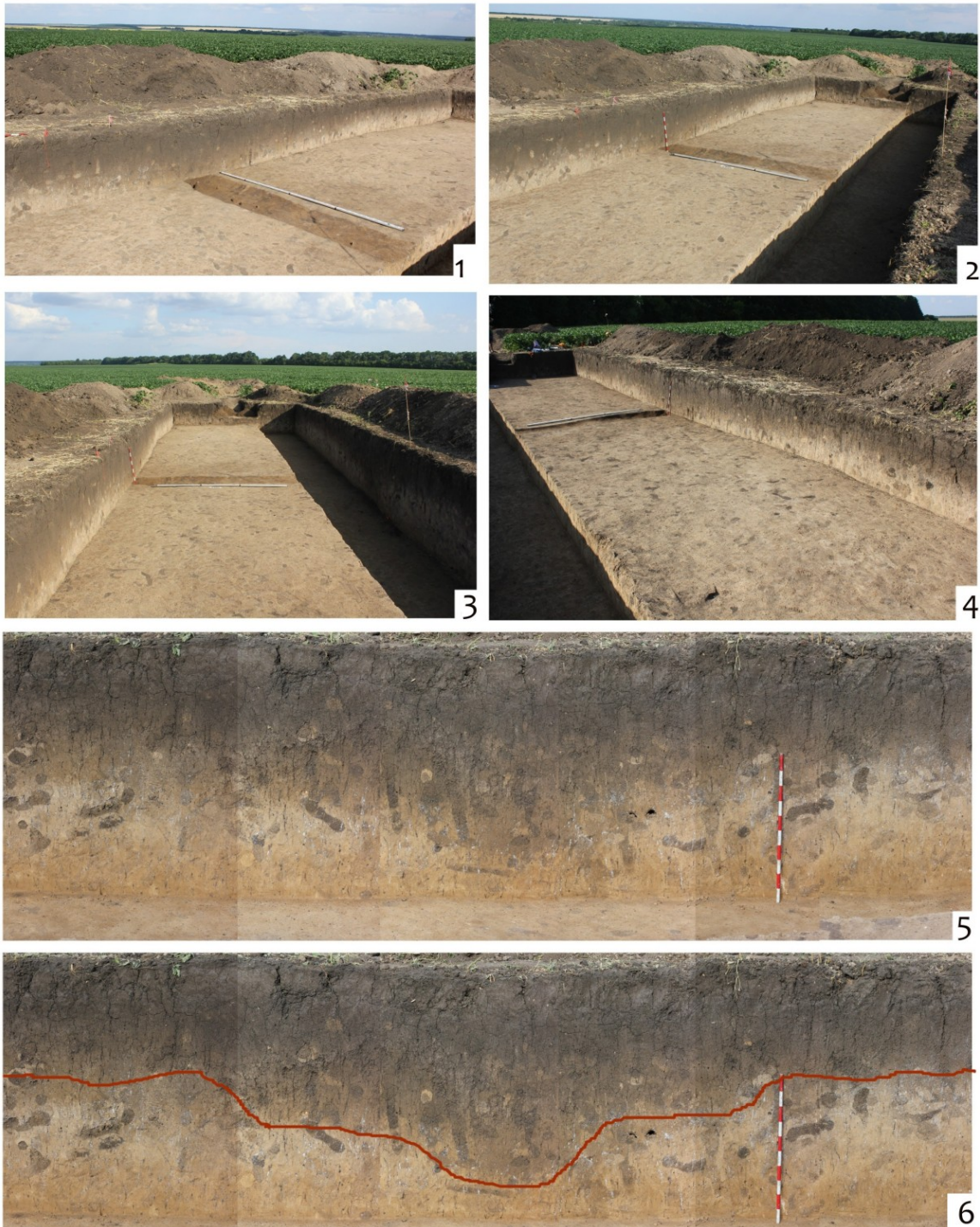

Рис. 28. Дослідження слідів укріплень на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка 2014 року: 1 — 4 — розкоп з ділянкою рову під палісад; 5 — профіль рову; 6 — позначення профілю рову.

Якщо оборонці перебували між лініями огорожі, то в разі прориву ворога вони опинялися б у пастці між стінами з колод. Воїнів можна було розташувати за внутрішнім палісадом, але у цьому випадку висота зовнішніх палісадів не повинна була б бути однаковою з цією лінією укріплень, тобто втрачався весь сенс їх, як перешкоди на шляху атакуючих. Перешкоди служили б для нападників додатковим захистом, якби вони дісталися до зовнішнього палісаду. Кілька ліній оборони у вигляді палісаду були б реально ефективні, якби відстояли одна від одної на трохи більшу дистанцію, що перевищує хоча-б дальність кидка дротика.

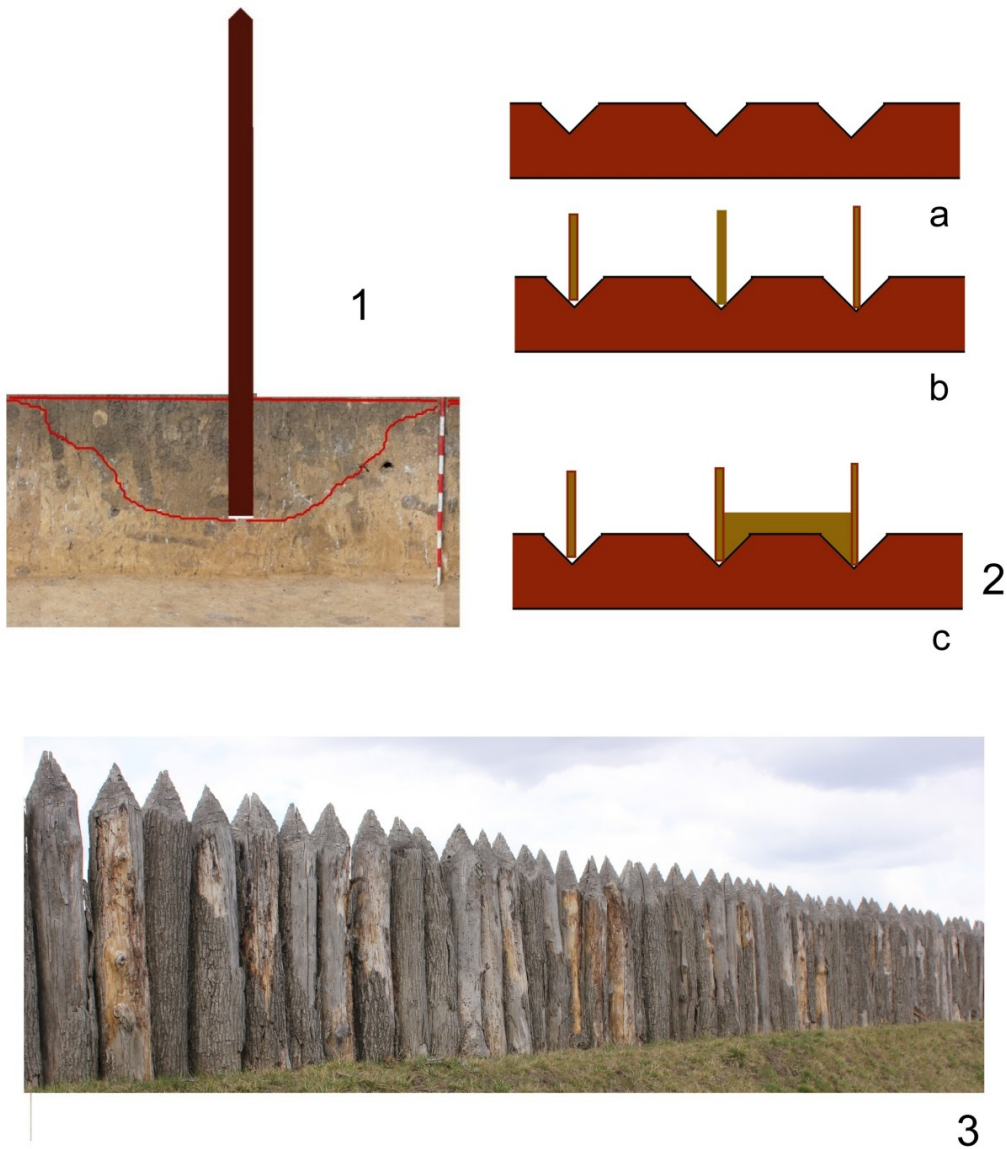

Рис. 29. Реконструкція та вигляд давніх палісадів за результатами археологічних досліджень: 1 — Небелівка; 2 — схематична реконструкція укріплень Столнічен: а — профілі трьох ровів; б — варіант реконструкції з трьома палісадами; с — варіант реконструкції із створенням між двома лініями палісаду бойового майданчика; 3 — сучасна реконструкція палісаду — укріплень поселення мідного віку, Угорщина.

У цьому випадку доцільно пригадати, що для епохи енеоліту існують реконструкції оборонних стін, які оточували поселення культурного комплексу Коджадермен-Караново-Гумельниця (рис.7: 1,2). Дослідила їх Г. Тодорова, а при описі використовувала термін «емплектон» (Тодорова, 1986) - тобто споруда у вигляді двох паралельних стін, проміжок між якими заповнений матеріалом (камінь, глина, земля). У випадку з карановськими пам'ятками

мова йде про дерев'яні конструкції із заповненням проміжків між ними глиною (Тодорова). У період неоліту-енеоліту в Європі широко практикували укріплення, коли палісади поєднували з різного роду стінами і ескарпами, підсипками, ітп. (Christensen, 2004, fig. 6, 7, 9). У випадку з паралельними ровами у Стольниченах I можна припустити, що дерев'яні конструкції у цьому випадку являли собою два ряди вкопаних стовпів, між якими засипана земля (рис. 29: 2с). Саму споруду у цьому випадку не треба було робити високою - досить було того, що люди які знаходилися на ній були захищені парапетом із колод-палісадин, причому з обох сторін. Третій рів могли використовувати для установки палісадин, створюючи перешкоду на шляху до місця розміщення захисників поселення. Знаходячись на стіні вони ефективніше прикривали простір перед зовнішнім палісадом.

У випадку з Небелівкою і Майданецьким могла бути споруджена аналогічна стіна, з фронту укріплена колодами, а ззаду - підсипкою, обмеженою не заглибленими в землю конструкціями, які утворювали бойовий майданчик.. Можливо, більш потужні укріплення в Небелівці були біля в'їзду з боку річки, де магнітна зйомка показала три лінії «ровів». Для більш достовірних реконструкцій трипільських протоміст необхідні нові розкопки, причому на великих, в порівнянні з вивченими, площах, бажано на добре збережених ділянках. Як виявилось, крім профілю «рову» в даному випадку також важливо вивчити і його оточення.

Таким чином ми бачимо, що наприкінці V — у першій половині IV тис. до н.е. існували кілька систем укріплення великих поселень. Вони різнилися за кількістю захисних ліній: від однієї в Петрени, Небелівка і Майданецькому до трьох - в Столиниченах I. Можливо, це пов'язано з розмірами поселень і, відповідно, кількістю воїнів, яке вони могли виставити. Великі колективи обходилися однією лінією оборони, інші могли споруджувати їх кілька, що посилювало потенціал оборони.

Важливим показником є «вартість» для суспільства такого будівництва - з точки зору часу, трудових ресурсів, а також обсягів заготовлених будівельних матеріалів і проведених робіт. Це копання ровів, заготівля, транспортування та встановлення палісадин. Спробуємо хоча б приблизно уявити собі масштаби цих робіт.

Таблиця 1. Розрахунок масштабів будівництва і витрат матеріалів на спорудження укріплень трипільських протоміст

Поселення	Периметр, м	Ліній укріплень	Кількість необхідних палісадин діаметром 20 см, довжиною 2.4м	Деревини, м ³
Стольничени I	~2000	3	30000	2262
Петрени, внутрішня лінія оборони	~1400	1	7000	528
Петрени, зовнішня лінія оборони	~1700	1+3	8500	641
Небелівка	~8000	1+3	40000	2960
Майданецьке, зовнішня лінія оборони	~7000	1	35000	2639

Як бачимо, масштаби будівельних робіт і заготовки матеріалів для укріплень для Стольничен I, Небелівки і Майданецького були досить значні. Обсяг земляних робіт міг становити від 10000 до 13000 м³ на виїмку ґрунту з ровів, плюс близькі обсяги його переміщення вже при установці палісадін. Плюс заготівля у кожному випадку від більш ніж двох до майже трьох тисяч кубометрів деревини, оброблення стовбурів (з дерева діаметром в основі 20 см можна отримати близько трьох палісадін довгою 2,4 м), транспортування до місця використання, наступна установка у вертикальному положенні. У випадку з Петренами масштаби скромніші, але тим не менше і вони вимагали певної напруги сил.

Організація будівництва, яке починалося з розбивки на місцевості траси укріплень вимагало певного керівництва. Робота могла бути розділена на паралельні процеси (від копання ровів до заготівлі і транспортування деревини) що могло прискорити зведення укріплень. Підтримання укріплень у “робочому” стані упродовж тривалого часу також вимагало певних зусиль. При будь-якій тривалості існування поселень - від декількох десятиліть до півтора-двох сотень років, як встановлено останнім часом, «експлуатаційні» витрати могли бути до порівняння із витратами на початкове будівництво. Таким чином колективи, які створили великі поселення заздалегідь повинні були враховувати ці обставини. Тож не дивно, що при залишенні поселення, а також перенесення укріплень (як це мало місце в Майданецькому) деревину (судячи по заповненню «ровів») вилучали для повторного використання. З огляду на той факт, що хронологічний діапазон існування відомих нам укріплених протоміст охоплює не менше п'яти сотень років, це був досить тривалий період в історії трипільського соціуму.

Існування укріплень передбачає організацію їх оборони у разі бойових дій. Мінімальним показником, необхідним для захисту фортифікацій у давнину вважали наявність не менше одного воїна на погонний метр оборонної стіни. Периметр укріплень становить у випадку з Стольничен I до 2000 м, а Небелівки і Майданецького — до 7000-8000 м.

Зрозуміло, що при будь-яких палеодемографічних реконструкціях стосовно трипільських протоміст нереально виставити таку кількість воїнів (від 2000 до 8000) зі згаданих поселень що у першому, що в другому випадках. Масштаби укріплень на разі явно перевищують мобілізаційний потенціал трипільського суспільства (Відейко 2016, с. 10). З іншого боку, організація нападу на населений пункт з таким числом захисників (до того ж укріплений) виглядає такою ж нереальною: адже співвідношення обороняються і атакуючих зазвичай вважають як 1: 3 (2000:6000 та 8000:24000 відповідно). Наявність навіть найпростіших укріплень навколо поселень значно полегшувала організацію оборони, для якої були необхідні дві речі - чітке несення дозорної служби по периметру укріплень і наявність мобільного загону воїнів, готового зайняти ділянку укріплень там, де її спробує атакувати супротивник. Навіть якщо атакованих ділянок було кілька - це не було б катастрофою, оскільки атакувати по всьому периметру у ймовірного супротивника так само не вистачило б сил.

Для захисту від раптового нападу подібна системи оборони ймовірно була цілком ефективною. До того ж її масштаби різко скорочували перелік потенційних ворогів, здатних організувати масштабну наступальну операцію. Наприклад, з їх числа відразу виключалися сусіди-носії культур типу Середній Стіг, Дерев'янка і їм подібних, демографічний потенціал яких був явно недостатнім для подібних акцій. У списку потенційних супротивників залишалися трипільські вождівства, за якими цілком реально було вести спостереження. Є усі підстави вважати, що будівництво укріплень протоміст було акцією не тактичного, а скоріше стратегічного рівня, воно практично гарантувало захист населення від військової загрози ззовні.

У випадках з Майданецьким і Петренами ми бачимо, що укріплення упродовж періоду існування поселень були перебудовані. Причиною цього стала необхідність збільшення території селищ. Під част перебудови старі укріплення були ліквідовані і на їх місці зведені

будинки, а у інших місцях навпаки — будівлі знесено. Таким чином ми бачимо, що їх господарям довелося в у певний момент пожертвувати заради колективу своєю власністю, налагодженим побутом. Міркування безпеки колективу явно стояли у цьому випадку вище приватних інтересів окремих членів громади.

5.3. Військова ситуація

Про те, що у військові конфлікти були втягнуті представники практично всіх культурних комплексів того часу, свідчать не лише знахідки предметів озброєння, укріплення, а й військові травми, виявлені на людських рештках із поховань. Причому у більшості випадків ці травми знайдено на кістках чоловіків, а смертельних травм завдано переважно зброєю ближнього бою – сокирами-молотами. У каталозі подібних знахідок, складеному за станом на 2007 р. враховано матеріали з культурних комплексів Міхельсберг, Луданіце, Бодроккерестур, КЛП (Peter–Röcher 2007: 194-2007). Якщо подивитися на карту, то побачимо, що ідеться про культурні комплекси, які межували між собою.

Між 4200 і 3400 рр. до н.е. можна говорити про існування кількох стратегій безпеки. Населення культурних комплексів Кукутень-Трипілля, Міхельсберг, меншою мірою – КЛП від створення мережі невеликих укріплених пунктів перейшли до переміщення населення у великі укріплені населені пункти з багатьма сотнями і навіть тисячами мешканців. Створення великих населених пунктів вирішувало проблеми швидкої концентрації воїнів для захисту та нападу, яких уже не треба було збирати у межах племінних територій.

Володіючи монополією на виробництво найсучасніших видів зброї, маючи чисельну перевагу над сусідами, носії культурного комплексу Кукутень-Трипілля – особливо локальні групи у буго-дніпровському межиріччі – стали доміантною військовою силою на схід від Карпат. Аналогічне положення на контрольованих ними територіях у цей період займали представники культурних комплексів КЛП та Міхельсберг. Судячи з того, що поширення культурного комплексу КЛП було спрямоване на захід та південь, позиції комплексу Кукутень-Трипілля у період до 3400 р. до н.е. виявилися достатньо міцними. Зафіксовано експансію культурного комплексу Міхельсберг у західному напрямку, датовану часом після 3700 р. до н.е. (Gronenborn 2010: 61-81), протилежному від території, контрольованої на той час культурним комплексом КЛП. Остання обставина дає певні підстави вважати, що це могло статися зокрема через потужність військової організації останнього.

Іншим напрямком посилення заходів безпеки, який могли дозволити собі менш численні спільноти, залишалось укріплення всіх без винятку поселень за забезпечення, по можливості, якісною зброєю. Ця стратегія після 4200 р. до н.е. є типовою для Південно-Східної Європи. Однак ці заходи не могли врятувати при зіткненні з більш чисельним супротивником. Проблема можна було вирішити лише створенням більш потужних політичних об'єднань-вождівств, що ми і спостерігаємо після 3700-3600 рр. до н.е.

Поширення спеціалізованої зброї, розроблення нових її зразків, які потребували специфічних навичок та тренувань, могли викликати появу професійних воїнів, носіїв специфічних навичок та традицій.

Рис. 30. Мідні клювці, трипільська культура, IV тис. до н.е.: 1 -загальний вид (вирфб з Рингача, Чернывецький обласний краєзнавчий музей); 2-3 — клювці з руків'ями, реконструкція.

1

2

3

Рис.31. Керамічні статуєтки Кукутень-Трипілля, які зображують чоловіків з перев'яззю, V-IV тис. до н. е. 1- Думешть; 2 — Вертеба. 1,3 — Музей мистецтва Кукутень, Пятра Няма, Румунія; 2 — Краківський археологічний музей, Польща.

Рис. 32. Предмети озброєння культури лійчастого посуду, виготовлені з кременю та каменю, IV тис. до н. е: 1 — вістря списів або кинджали; 2 — кинджал та вістря списа; 3-6- бойові сокири-молоти з каменю. Музей землі Шлезвіг-Гольштейн, Німеччина.

Рис. 33. Предмети озброєння культури лійчастого посуду та їх моделі, IV тис. до н.е: 1-3 — вотивні моделі сокир-молотів, виготовлені з буришину; 4-6 — дископодібні навершя булав з каменю. Музей землі Шлезвіг-Гольштейн, Німеччина.

Розділ 6.

Зброя та війна у другій половині IV тис. до н.е.

За умов нестабільності, зміни систем господарювання та перерозподілу населення в різних ареалах, проблема війни та безпеки залишається актуальною. Описуючи спеціалізовані виробництва, ми вже звернули увагу на ту обставину, що виробництво зброї залишилося одним із напрямків діяльності, яке не зазнало скорочення. Навпаки, можна твердити про розширення виробництва та асортименту. У металообробленні важливим напрямком стало виготовлення зброї, у тому числі нових та найбільш дієвих її зразків – втульчастих сокир та кинджалів.

Для цього періоду можна говорити про існуванні кількох комплексів військового озброєння, склад яких, з одного боку, відображав певні локальні традиції, а з другого відповідав виробничим можливостям різних груп населення.

6.1. Зброя

Культурні комплекси КЛП, Баден, Кукутень-Трипілля, Усатове, Софіївка успадкували набір зброї від попереднього періоду. До нього входили сокира-молот, сокира, кинджал, ніж, лук та стріли, дротики, можливо спис.

Наприкінці IV тис. до н. е. до цього набору додалися втульчасті сокири та великі кинджали. Частина зброї виготовляли з металу, частину – з каменю (сокири-молоти) та кременю (пласкі сокири, вістря стріл та списів, дротиків). Набір зброї залежав від заможності та положення воїнів і міг значно різнитися.

Реальний набір зброї, з яким міг діяти воїн того часу, відомий завдяки унікальній знахідці в Альпах тіла мисливця, датованого близько 3350-3100 р. до н. е. Він загинув у горах, причому внаслідок сутички з невідомим ворогом, і був на кілька тисячоліть похований льодовиком. Цей чоловік став відомий під іменем «Еці» (нім. *Ötzi*) (Spindler 1994).

Як установили дослідження, зріст «Еці» складав 1,60 м. Під час походу в гори він дістав поранення, яке, разом із переохолодженням, могли стати причиною смерті у віці 40-53 роки (Spindler 2002: 8-11). Разом із ним було виявлено такі предмети озброєння: пласка мідна сокира, прикріплена до колінчастого держака, кременеві вістря до стріл, деревка до стріл (12, із яких – два готових, решта заготовки), лук, виготовлений з тису, та кременевий ніж трикутної форми з руків'ям із дерева у піхвах із рослинних волокон (Dickson et al. 2003: 33-34). Набір включав зброю дистанційної дії (лук) та ближнього бою (ніж, сокира). Цей комплект виглядає досить скромним, але цілком ефективним у використанні.

«Еці» мав на озброєнні так званий великий лук довжиною 1,82 м (зі знятою тяговою). Довжина стріл була відповідною – 82-87 см. Ефективна прицільна дистанція пострілу з такого лука становить 30-50 м (Egg, Spindler 1993: 3-100; Oegg 2009: 1-11). Однак дальність стрільби з простого лука може перевищувати цю дистанцію, а підрозділ стрільців здатен завдати значних втрат супротивнику ще до початку рукопашної сутички. Про те, що подібні вироби були поширені в IV тис. до н. е., свідчить знахідка, зроблена в Карпатах, біля Каменніка. Тут виявлено фрагмент лука, який зберігся завдяки специфічним природним умовам. Його датування – 3790-3380 pp. до н. е., у цей час регіон належав до території розселення культурного комплексу КЛП. Вік дерева (визначеного, як *Taxus baccata*, тобто тис ягідний), з якого виготовлено лук – близько 23 років (Margielewski et al. 2010: 141-153).

Це була потужна зброя. Великий тисовий лук перебував на озброєнні європейських середньовічних армій ще у XIV-XV ст., та був використаний не лише під час облог або захисту фортець, а й досить ефективно у польових битвах за участі лицарської кінноти, захищеної металевими (!) обладунками. У часи “Еці” єдиним захистом від стріл могли бути укріплення, а у сутичці – дерев'яні щити.

Про масове використання луків під час сутичок свідчать знахідки з поховань. У некрополях софіївського типу на Дніпрі (поховальний обряд – кремація) виявлено обпалені вістря стріл. У деяких похованнях їх знайдено разом із необпаленими. Ця обставина дає певні підстави стверджувати, що обпалені вістря, а в деяких випадках їх виявлено від 3 до 7 (Videiko 1995: 15-134), могли бути причиною смерті. Влучання стріли у плече іззаду було причиною важкого поранення та смерті самого “Еці”. Привертає увагу ще одна подробиця: на тілі “Еці” збереглися численні сліди татуювання. Подібні відзнаки типові для давніх суспільств, де є важливою складовою субкультури воїнів (Dorfer et al. 1999: 1023).

Іншою складовою цієї субкультури є фарбування різних частин тіла, що також відоме і для території Південно-Східної Європи. 1987 р. В.Г. Петренко та К.В. Зіньковський опублікували результати вивчення черепів похованих із могильників Усатове та Маяки (етап СІІ), на яких були знайдені сліди червоної мінеральної фарби – вохри. Вивчення кістяків показало, що у деяких випадках смуги фарби (червона вохра) вкривали певним рисунком голову небіжчика. Вдалося чітко простежити вузькі смуги вохри, які йдуть від потилиці до підборіддя. Досліджені поховання належали дорослим чоловікам, більшість із яких загинула, отримавши травми голови від ударів бойовими сокирами-молотами різних типів (Зіньковський К.В. Петренко 1987: 24-39). Зауважимо, що нанести подібне фарбування можливо у випадку, якщо голова людини була поголена. Таким чином ці чоловіки мали дві характерні зовнішні ознаки – голену голову (або зі смугою волосся) та червоні смуги, які наносилися у відповідних випадках.

Фахівці відзначають й інший аспект татуювання у згаданому випадку – його могли використовувати як знеболювальний та лікувальний засіб при травмах, які Еці зазнав упродовж свого достатньо тривалого (за мірками того часу) життя. За їхніми визначеннями, точки нанесення татуювань в багатьох випадках збігалися з точками акупунктури, що їх використовують у традиційній китайській медицині та інших сучасних практиках (Dorfer et al. 1023-1025, fig. 3). Хоча багато фахівців дійшли висновку, що “Еці” загинув унаслідок травм, отриманих під час сутички, можна зустріти твердження про випадкову загибель на полюванні тощо (Bahn 1995: 66-70). У такому разі описаний набір зброї слід вважати мисливським, хоча сокира в ньому в такому випадку виглядатиме зайвою.

Більш солідно ніж у випадку, описаному вище, виглядає озброєння похованих у некрополях софіївської культурного комплексу на Дніпрі (рис.35; рис.36: 3,4; рис. 37: 1). Максимальний набір включав лук зі стрілами, сокиру-молот (камінь), пласку сокиру (кремінь або мідь), ніж або кинджал (кремінь або мідь)(Klochko, Koško 1995: 228-234).

Кременеві вістря стріл у великій кількості виявлені в некрополях софіївського типу (рис.34; рис. 35: 1). Частина з них має сліди вогню (рис. 35:1). Враховуючи ту обставину. Що вони походять з поховань-кремацій (де решта інвентарю не має випалу)ці стріли могли бути причиною смерті небіжчика.

Привертає увагу імітація ливарного шову на сокирах-молотах із Софіївки (рис.36: 3,4). Сокири-молоти аналогічної конструкції для цього часу відомі й у металі, але на території Центральної Європи, де мають прототипи у камені, серед знахідок із ареалу культурного комплексу КЛП (Hansen 2006: 304, fig. 16, 17). На ту обставину, що софіївські сокири-молоти значно тонші за звичайні та виглядають наслідуванням металевим, звернув свого часу увагу В.І. Клочко (Клочко 2006: 40). Ураховуючи центральноєвропейські зв'язки населення софіївського культурного комплексу, зокрема і отримання сировини для виготовлення сокир-молотів з каменю(Petrougne 1995: 190-199), імовірною є імітація престижних металевих виробів при місцевому виробництві. Останнє підтверджене знахідкою на поселенні Троянів сокири-молота з незавершеною свердлиною (рис. 37: 3) (Шмаглій 1966: рис.5).

У некрополях Софіївського типу та курганах Усатова виявлено значну кількість металевої клинкової зброї (рис.37:1; рис.38: 7). На деяких учатовських статуетках зображено перев'язі, на яких могли носити кинджали (рис. 38: 6,8). В якості зброї могли використовувати також і кинджали, виготовлені з кістки (рис.38: 1-5).

6.2. Укріплення

Удосконаленню та поширенню зброї цілком відповідала практика будівництва укріплень, особливо там, де такі традиції існували і раніше. В період 3400-3000 р. відомі укріплення у вигляді ровів та, вірогідно, палісадів, поширені у попередній період, однак більш дослідженими є оборонні споруди, зведені з використанням каменю.

Округлим у плані ровом було укріплене поселення Казаровичі на Дніпрі (софіївський культурний комплекс). Діаметр укріплення становив близько 60 м, причому на північній та західній ділянці він був подвійним (Круц 1977: 111-112; рис. 48) (рис.40: 3). На території Молдови для укріплених поселень використовували, як і у попередній період миси, які перекривали одним чи кількома ровами, як це було на поселеннях Костешть IV т та Бринзени 3 (рис.40: 1-2).

Оборонною спорудою вважалася система ровів на поселенні усатовського культурного комплексу Маяки, які прикривали високу ділянку плато над берегом лиману (Збеневич 1975, 32-40). За параметрами – шириною близько 4 м та глибиною до 3,6 м – це досить солідні укріплення.

Однак на думку В.Г. Петренка, рови не мали оборонного значення, оскільки упродовж тривалого часу ледь не до верху заповнювалися культурним шаром і не поновлювалися (рис.40: 3). При цьому рови оточували певну територію, на якій місцеве населення періодично влаштовувало певні ритуали (Петренко 2004: 135-143). Не виключаючи версії В. Г. Петренка, слід заважити, що одразу по спорудженню рови у Маяках являли собою повноцінні оборонні споруди, які, однак, з часом могли бути використані іншим чином у зв'язку зі зміною ситуації та призначення цього місця.

У Південно-Східній Європі після відродження практики тривалого життя на одному місці, що мало наслідком утворення багат шарових поселень-теллів, відновилася практика їх укріплення. Якщо у попередні періоди укріплення будували переважно з дерева та глини, то цього разу для низки культурних комплексів характерними стають укріплення, споруджені з каменю. У випадку з культурним комплексом Єзеро стіни товщиною від 1,5 м зводили на глиняному розчині (Михалич) або насухо (Єзеро). В останньому випадку укріплення було розширено – через зростання чисельності мешканців (Георгиев и др. 1979). Традиція спорудження стін із каменю зберігається й на півдні – у Фессалії та Ароліді (Caskey 1960; Jameson et al. 1994: 289-294).

Камінь використовували при спорудженні укріплених поселень культурного комплексу Баден-Болераз, зокрема у Східнокарпатській котлині, а також палісади і вали з глини, посилені конструкціями з дерева (Horváthová 2010: 22).

6.3. Сліди військових конфліктів

Сліди насильства виявлено на рештках людей, похованих у могильнику, який належить до культурного комплексу Баден у районі озера Балатон. Тут було виявлено сліди ударів рублячою зброєю, сокирою-молотом (на черепках), а також трикутне кременеве вістря стріли, застрягле у хребці. В останньому випадку постріл було зроблено у спину (Horváth, Köhler 2012: 456-458, fig.3). Таким чином на прикладі цього некрополя ми бачимо використання у бойових сутичках практично усіх основних складових комплексу озброєння того часу – сокири, сокири-молота – зброї ближнього бою та лука, дистанційної зброї.

Результати медичної експертизи черепів із розкопок могильників Усатове та Маяки (усатовський культурний комплекс, друга половина IV тис. до н. е.) показали, що смертність від бойових травм серед чоловічого населення (тобто воїнів) була швидше правилом, ніж винятком (Зиньковский, Петренко, 1987). Вивчення судмедекспертами черепа з поховання 3 кургану 3 поселення Усатове дало такі результати: *«...небіжчику завдано смертельних травм*

трьома ударами по голові.. Один – по правому тім'яному бугру округлим предметом – можливо, клевцем (тип ударної зброї з вузьким бойком), другий – по лівій частині, сокирою – молотом з лезом, прямокутним в перерізі з округлими кутами – розмірами 4,7x4,1 см. Третій удар – наскрізний пролом лобної кістки діаметром 2,4 см, завданий клевцем..». Поселення Маяки, поховання 5, кістяк 2: «*..завдано сильного удару в лоб із відтяжкою обухом сокири – молота.. Крім того, завдано ще шість ударів, кожен із яких міг бути причиною смерті..»*

Аналогічні визначення отримали й для низки інших поховань. Були воїни, які вижили, отримавши подібні травми, щоб потім загинути в іншій сутичці, так само від удару бойовою сокирою – як небіжчик з Усатового, похований у могилі 5 кургану П/5. Він видужав після того, як отримав удар по лівій частині голови сокирою – молотом, але не пережив пізніше рани, завданої клевцем. (Зиньковский, Петренко 1987: 24-39).

Відповідь на запитання, хто воював із «усатовцями», можна отримати, відшукавши в найближчому оточенні населення, улюбленою зброєю якого були сокири – молоти, виготовлені з каменю. У розкопках усатовських могил та поселень зразки цієї зброї невідомі. Отже, одноплемінники відпадають. У другій половині IV тис. до н. е. такі сокири невідомі у степах на схід від усатовської території, там вони з'являться у ямній та катакомбній культурних спільнотах лише у III тис. до н. е. (Субботин 2003). Натомість чимало цих виробів знайдено під час розкопок на захід від Дунаю – на поселенні Езеро на території Болгарії, де відомі також і керамічні моделі бойових сокир (Георгиев и др. 1979: 532-533). Отже не виключена можливість, що супротивники «усатовців» прибули із заходу, з іншого берега Дунаю, з ареалу культурного комплексу Езеро. У розгляданому випадку бачимо, що в сутичках явно переважала зброя ближнього бою – різноманітні бойові сокири-молоти.

6.4. Військова ситуація

На думку В.О. Дергачова, трипільські племена на фінальному етапі в суспільному відношенні перебували десь на рівні виникнення військової демократії, якого у південних регіонах було досягнуто в кінці бронзового, а можливо – на початку залізного віку (Дергачев 1980: 154). До такого висновку неабияк спричинилися знахідки зброї, передусім у похованнях. Інститут військової демократії є досить розробленим поняттям. Під військовою демократією дослідники, як правило, насамперед мають на увазі форму організації влади, притаманну епосі переходу від первісного суспільства до державності. В умовах війн, які збагачували військових ватажків, навколо останніх гуртувалася військова дружина (Першиц 1986: 49-51). Військова дружина – об'єднання воїнів навколо вождя (ватажка), пізніше – найближче військове оточення князя або короля, за іншими визначеннями – постійне об'єднання професійних воїнів. Тимчасові дружини формуються на базі чоловічих союзів. Великою є роль дружин у формуванні союзів племен, а потім – держав (Дрегер 1986: 52-53).

В.І. Клочко запропонував розрізняти як різнопланові військові структури усатовську, з «елітними похованнями воїнів» – військово-аристократичну, кастову «арійського типу» та військовою демократію у суспільствах софіївського типу (Клочко 2006: 304). Зауважимо, що з точки зору складу комплексів озброєння обидва згадані культурні комплекси практично рівнозначні, а появу аристократії та військової еліти слід шукати у такому разі ще у часи Варненського некрополя. На думку С. Ханзена, саме у другій половині IV тис. до н. е., з появою більш ефективної металевої зброї остаточно відбувається виділення воїнів, як особливої частини суспільства, яка має власні традиції, зокрема поховальні (Hansen 2014: 243). Подібний висновок виглядає цілком слушним на тлі наведеного вище фактичного матеріалу.

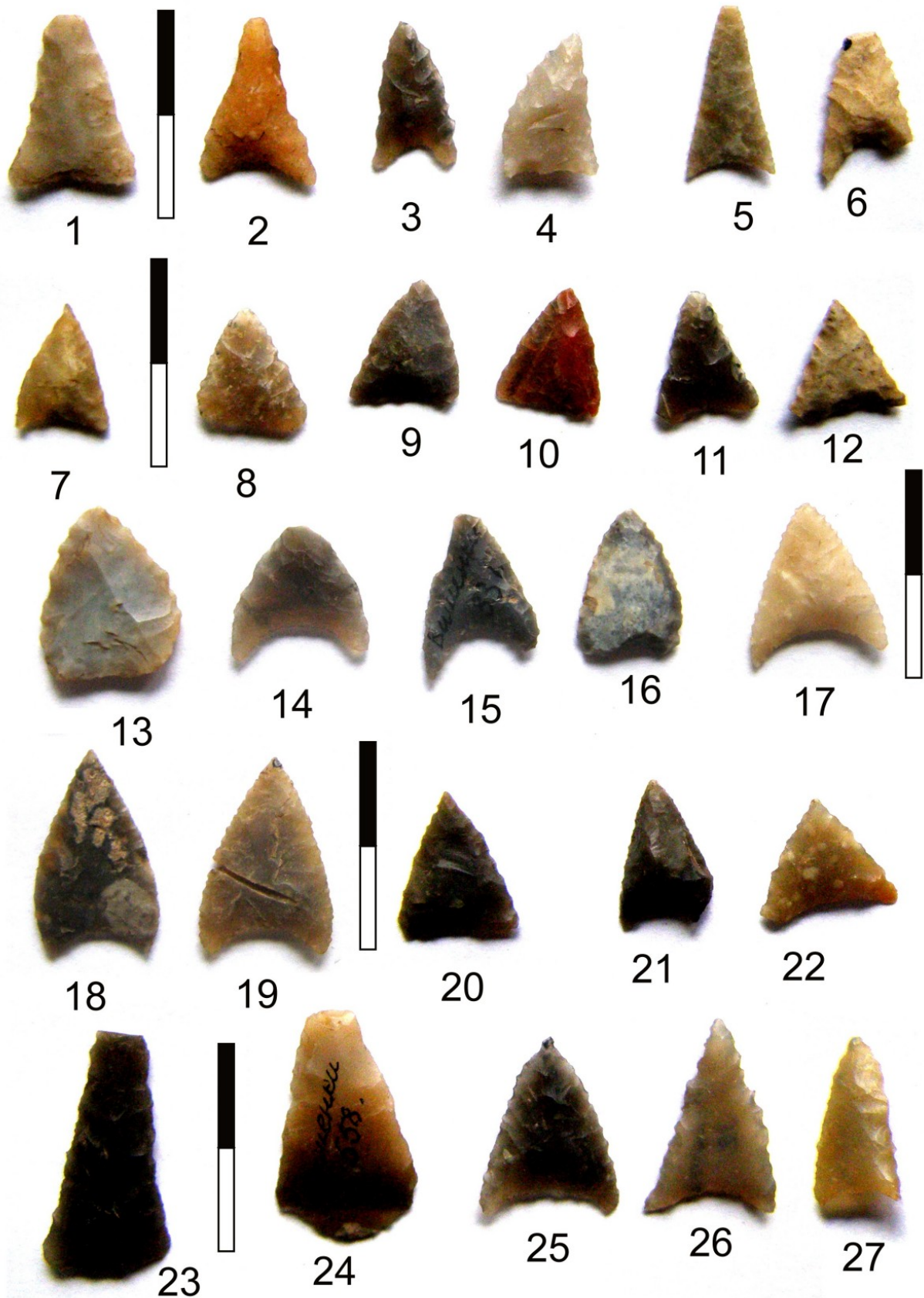

Рис. 34. Вістря стріл трипільської культури (софіївський тип) з околиць с. Вишеньки, виготовлені з кременю, кінець IV тис. до н. е. Вироби білого кольору перепалені у вогні і могли бути причиною смерті похованого за обрядом кремації небіжчика. Наукові фонди Інституту археології НАН України, колекція о. Яновського.

Рис. 35. Предмети озброєння трипільської культури (софіївський тип) з могильника Красний Хутір, кінець IV тис. до н.е.: 1 - вістря стріл виготовлені з кременю. Вироби білого кольору перепалені у вогні і могли бути причиною смерті похованого за обрядом кремації небіжчика; 2 — 3 — клиноподібні сокири, виготовлені з кременю; 4-5 — кременеві клинки кинджалів, що мають металеві прототипи. Наукові фонди Інституту археології НАН України.

Рис. 36. Предмети озброєння трипільської культури та їх моделі, кінець IV тис. до н.е.: 1-вотивні керамічні бойові сокири-молоти, поселення Троянів; 3-4 — бойові сокири-молоти, камінь, Софіївський могильник. Археологічний музей Інституту археології НАН України.

1

2

3

4

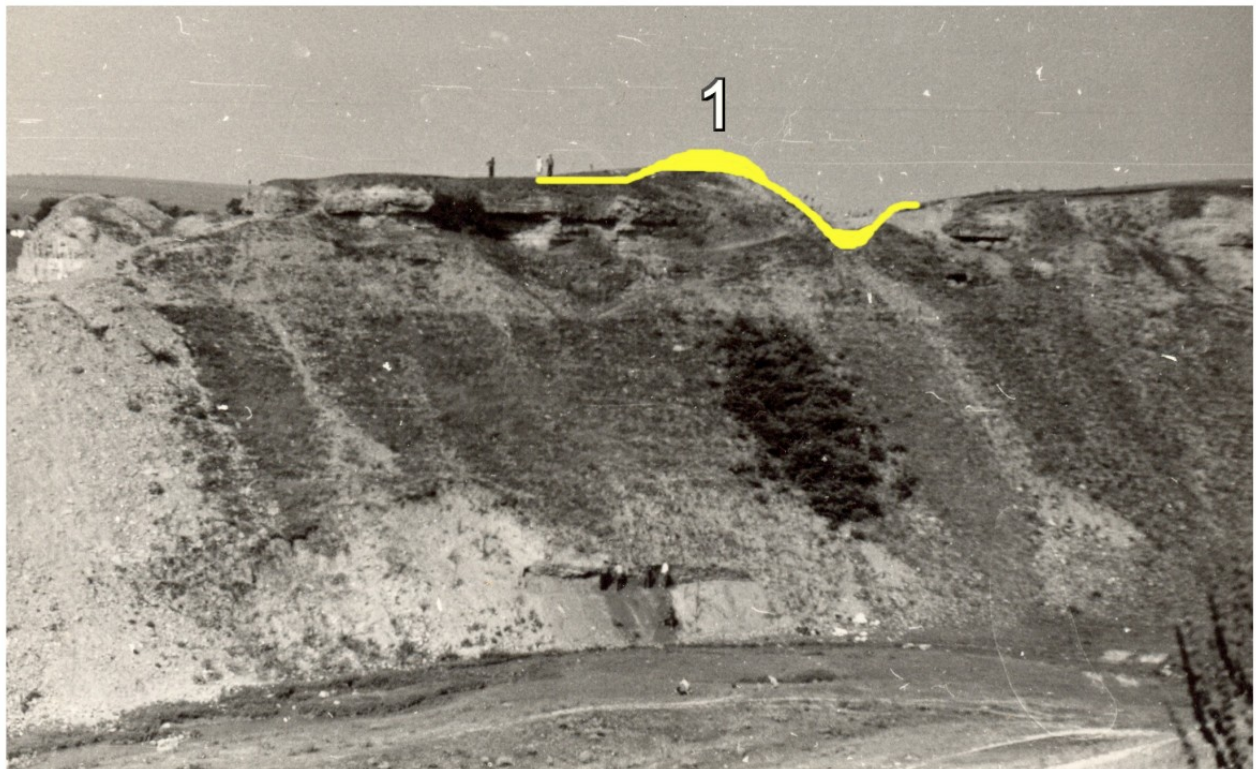
Рис. 37. Предмети озброєння трипільської культури, кінець IV тис. до н.е.: 1 — мідна клинкова зурья з могильників софіївського типу. Подніпров'я; Археологічний музей Інституту археології НАН України; 2 - ключець, бронза, вірогідно імпорт з Кавказу. Випадкова знахідка в районі с. Верем'я, поселення культури Трипілля. IV тис. до н.е. (Національний музей історії України); 3 - заготовка, поселення Троянів; Археологічний музей Інституту археології НАН України; 4- заготовка сокири-молота троянівського типу, Археологічний музей Інституту археології НАН України.

Рис.38. Предмети озброєння трипільської культури, кінець IV тис. до н.е.: 1-5 — кинджали кістяні (1,5 — Борщівський археологічний музей, Україна; 2-4 — Краківський археологічний музей, Польща); Культурний комплекс Усатове: 6, 8 — керамічні статуєтки із перев'язами; 7 - великий кинджал з курганного поховання (6-8 - Одеський археологічний музей НАН України).

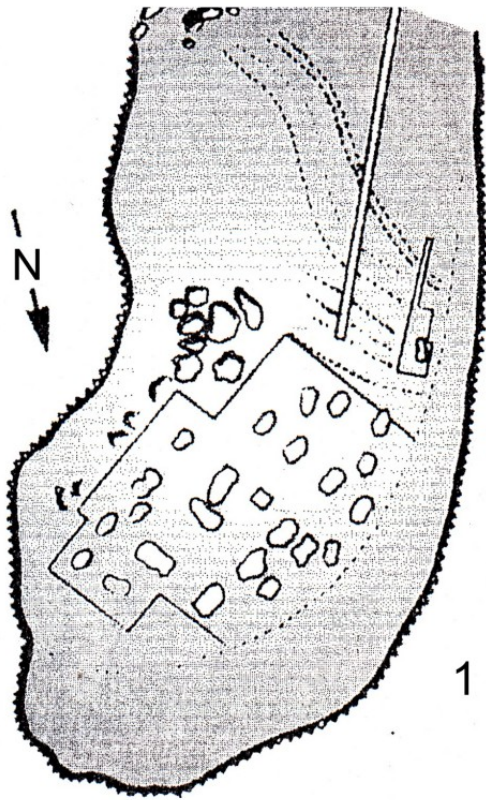

1

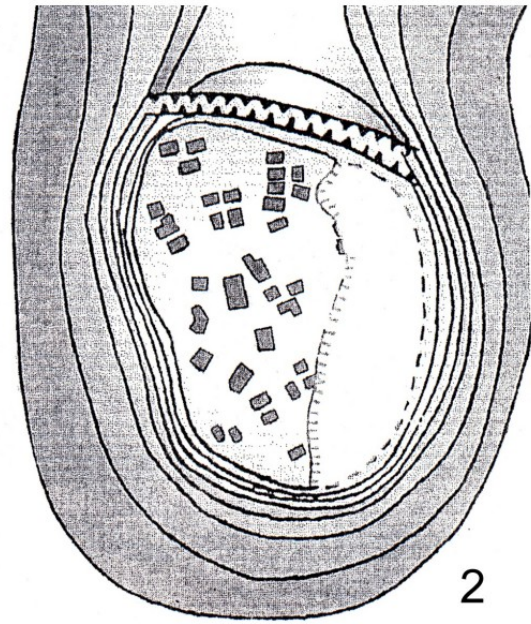

2

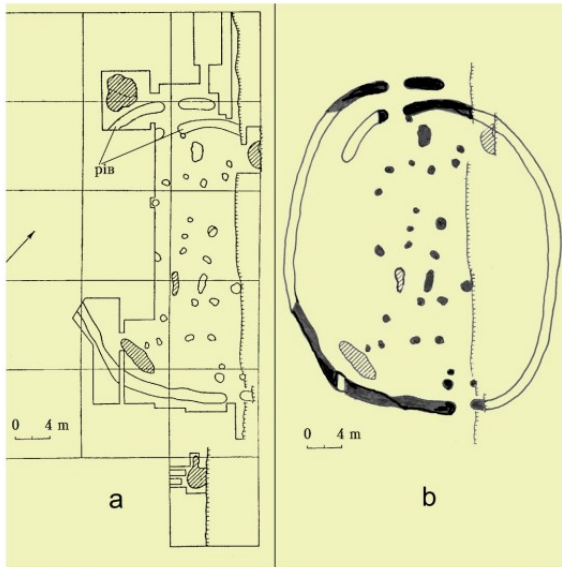
Рис. 39. Укріплення трипільського поселення Жванець, друга половина IV тис. до н.е: 1 — вид на місце розташування поселення (позначено стрілкою) з сторони Жвашинецької фортеці; 2 — 2 — вид на місце розташування поселення з заплави р. Жван (фото зі звіту Т.Г. Мовши), на якому позначено профіль укріплень — рову та валу (1).

1

2

3

4

Рис.40. Укріплення поселень трипільської культури другої половини IV тис.до н.ює: 1 — Костешти IV; 2 — Бринзени 3 (1-2 за В.І. Маркевичем); 3 — ф — план укріплень поселення Казаровичі (за В.О. Круцом), б — реконструкція системи укріплень; 4 — Профілі ровів у Маяках (за В.Г. Петренком).

Розділ 7.

Рівень розвитку озброєнь та військової справи населення Давньої Європи

Історія розвитку зброї та військової справи у VII-IV тис. до н.е. на наш погляд є яскравим підтвердженням думки американського антрополога Дж. Гааза про те, що складність розвитку озброєнь пов'язана із складністю суспільства, яке їх створює, а також того, що війна – інтегральна складова владних структур, починаючи з доби існування перших вождівств (Haas, 1998).

Виникнення осілости на базі відтворюючого господарства стало передумовою війн та розвитку озброєнь. Якщо в палеоліті та мезоліті стосунки з'ясовували із застосуванням мисливської зброї, переважну лука і стріл, то наприкінці неоліту на Європейському континенті входять в обіг перші зразки спеціалізованої військової зброї – виготовлені з каменю сокири – молоти. Наступна епоха, мідно – кам'яний вік, енеоліт, подарувала Європі перші зразки металевої зброї, судячи з усього, розроблені та створені місцевими ремісниками. Знадобилося півтори тисячі років, щоб ці вироби поширилися не лише в Європі, але й в Азії.

Наявні факти дають усі підстави стверджувати, що вже в неоліті війна поряд з відтворюючим господарством стає однією з галузей економіки. Ведення війн не лише для загарбання територій чи встановлення контролю над угіддями, але й з метою захоплення військової здобичі у вигляді продовольства, худоби, рабів, престижних речей стає сенсом військової активності. Війна стала засобом підвищення престижу окремих осіб, які спеціалізувалися у даній галузі економіки. Про значення війни для ведення господарства свідчить поява, так би мовити, відповідних засобів виробництва, а також їх постійне та невпинне вдосконалення впродовж енеоліту та раннього бронзового віку.

У VII—IV тис. до н. е. в Європі розробляють та створюють спеціалізоване озброєння, виникають найдавніші укріплення. Формуються перші комплекси спеціалізованого озброєння як найбільш характерні для хліборобських культур балкано – карпатського походження. Вони включали найдосконаліші на той час види спеціалізованої зброї: кинджал (металевий), сокиру, клевець, сокиру – молот. Комплекс військового озброєння європейських хліборобів практично не мав собі рівних у найближчому оточенні — що, власне, і забезпечило поширення носіїв давніх культур у регіони, зайняті мисливцями і рибалками.

Вдосконалюються способи ведення бойових дій, виробляються військово – організаційні заходи, спрямовані на здобуття стратегічної переваги над супротивником. Вперше створюється система укріплених поселень, яка мала на меті прикриття певних територій. Згодом масштаби фортифікацій набувають вражаючих розмірів. Розвивається воїнська культура, виробляються певні зовнішні відзнаки вояків, прикраси та амулети, що знаходять відображення в іконографії та знахідках відповідних артефактів.

На початку раннього бронзового віку на території Європи вже не залишилося культурних спільностей, які б не мали у своєму розпорядженні повного комплексу спеціалізованого озброєння (сокира, сокира – молот, кинджал). Різниця була лише в кількості найякіснішої та найефективнішої на той час металевої зброї. Слід зауважити, є всі підстави розглядати вже енеоліт на території Європи (V- перша половина IV тис. до н.е.) як добу металевої зброї, а не середній чи пізній бронзовий віки, як це вважалося раніше.

Володіння спеціалізованою зброєю та її ефективне використання вимагали формування навичок, тренувань. З часом це могло привести до появи професіоналів у галузі військової справи. На думку деяких фахівців, це могло відбутися вже наприкінці існування трипільської культури. Давні суспільства не лише вдосконалюють комплекси озброєння, але й військово організацію. Приміром, концентрація трипільського населення в укріплених протомістах дозволяла створити кількісну перевагу. Для цього часу можна говорити про створення значних за чисельністю збройних загонів. У VII тис. до н.е. починається, а в IV

тис. до н.е. постійно триває процес будівництва укріплень, які слугували для захисту населення та були опорними пунктами під час ведення військових дій.

Рівень розвитку зброї та військової справи у розглядуваний період встане більш зрозумілим, якщо порівняти його з рівнем озброєння та військової справи на навколишніх територіях та найближчих осередках, давня історія яких забезпечена не лише археологічними, але й письмовими джерелами.

З довколишніх територій особливий інтерес становить Передкавказзя, де між 3600—2800 рр. до н. е. розквітла відома майкопська культура, яку нині дослідники небезпідставно пов'язують з Месопотамією. Комплекс озброєнь та військова справа цієї культури свого часу були досить докладно проаналізовані С.М. Кореневським (Кореневский, 2004, 42 – 48, 83 – 90).

При описі знахідок він об'єднав військове та мисливське спорядження. Більшість предметів озброєння виготовлена із бронзи. Це кинджали, мечі, списи, сокири (втульчасті), сокири – молоти. Частина сокир із загостреним обухом. Крім того, виявлено незначну кількість сокир з кременю, виготовлені з каменю сокири – молоти (молотки з клювоподібним обухом), булави, молоти. Вістря стріл виготовляли з кістки та кременю. Знайдено поодинокі наконечники списів та кинджали з кременю. Із захисного озброєння – щит. На думку С.М. Кореневського, від майкопської культури отримало більш досконале озброєння також і навколишнє степове населення (Кореневский, 2004, 42-45).

Дослідник вважав майкопське суспільство надзвичайно воєнізованим, у розпорядженні якого були типи зброї, які не поступалися за ефективністю зброї воїнів державного періоду Єгипту та Шумеру (списи з бронзовими наконечниками, сокири, кинджали). Застосування списів було ефективним у пішому бою, при наявності військових лав, певного шикунання. Кинджали та сокири ефективні у ближньому бою. Свою зброю “майкопці” вдосконалювали у процесі міжплемінних сутичок, в яких супротивники мали подібне озброєння (Кореневский, 2004, 85-87). Зауважимо, що за набором зброї (в тому числі металевій) майкопська культура перебуває у руслі розвитку систем озброєння, які виникають на території Європи ще в V тис. до н.е. Привертає увагу відсутність металевих клевців. Цілком можливо, що їх заміняли важкі втульчасті сокири. Зауважимо також, що металеві кинджали стали відомі в Європі дещо раніше, ніж на Кавказі.

Комплекс озброєння міст – держав Шумеру у першій половині III тис. до н. е. включав лук, дротики (наконечники стріл – кременеві), списи (наконечники – бронзові), сокири різних типів, булави, кинджали (металеві). Захисне озброєння: шоломи (зокрема металеві), легкі обладунки для захисту верхньої частини тіла, великі щити. Застосовували бойові вози, запряжені віслюками. Виділяють ополчення (оснащення можна порівняти з КВО трипільської культури) та професійну дружину (храмову). Для другої половини III тис. зафіксовано використання найманої армії Саргоном Аккадським та іншими правителями. Під час військових дій, особливо облоги та захисту фортець, широко використовувалися лук та дротики (Горелик, 1993).

Як бачимо, описаний вище комплекс військового озброєння Давнього Шумеру за певними параметрами відрізняється від майкопського, особливо застосуванням колісного транспорту. Зазначимо, що ця різниця ґрунтується переважно на кращій забезпеченості Шумеру іконографічними матеріалами, а також більш широкими, порівняно із Закавказзям, археологічними дослідженнями. Разом із тим варто відзначити більш раннє датування (порівняно з Шумером) досить досконалих зразків металевого озброєння, виготовленого у Передкавказзі, – сокир, кинджалів, вістрів списів. Сама ж військова організація Шумеру в цілому виглядає подібною до “майкопської”.

Європа вже за доби енеоліту, а також раннього бронзового віку на тлі Майкопа й Шумеру не виглядає глухою провінцією. Не зовсім зрозумілою є передусім поява досконалих та специфічних зразків металевого озброєння для ближнього бою (сокир – молотів, клевців) вже у середині V тис. до н. е. – за тисячу років, а також металевих кинджалів на межі V—IV тис. до н. е. – за 400—500 років до їх появи у Передкавказзі, не кажучи вже про

Месопотамію. Складається враження, що найбільш досконалі зразки металевої зброї спершу були винайдені та розповсюдилися на території Старої Європи (Балкани, Трансільванія), а потім (можливо за посередництва трипільців та їх степових сусідів) через Кавказ (або Анатолію) поширювалися, при певній переробці прототипів, на південь.

Проте дані археології та письмових джерел повною мірою не здатні, на нашу думку, повністю розкрити специфіку розвитку військової справи періоду, який ми розглядаємо. Значний потенціал має аналіз даних етнографії та антропології, які стосуються суспільств, котрі стояли на відповідному щаблі розвитку й були описані вченими в ХІХ—ХХ ст.

Чи не найяскравішим у цьому відношенні є індіанці Великих рівнин (або степів) у США. Зброя, військове мистецтво і навіть військова магія останніх досить докладно були вивчені й описані ще в ХІХ ст., коли військові сутички та війни на "Дикому Заході" точилися практично безперервно (Taylor, 1975; Котенко, 1997). Якщо відминувати вогнепальну зброю і коня, то перед нами набір озброєння, технологічний рівень якого певною мірою відповідає європейському сім-п'ять тисяч років тому.

Комплекс традиційних озброєнь індіанців¹ включав зброю дальнього, середнього і ближнього бою, а також елементи військових обладунків. Набір зброї включав: лук та стріли, дротики, спис, ніж (кинджал), металеві сокири, різноманітні палиці, в тому числі із вставками з кременю та каменю, із захисної зброї – щит. Усі предмети озброєння були виготовлені з каменю, кременю, кістки, дерева, тобто технологічний рівень мешканців американських степів відповідав рівню європейського неоліту. Поширені види зброї ударної дії, виготовлені з дерева, щити з шкіри – вироби з органічних матеріалів, які майже не зберігаються в похованнях. Цей приклад свідчить, що комплекси озброєння, реконструйовані виключно за даними археологічних досліджень, можуть бути далеко не повними.

Зрозуміло, не лишили жодних слідів і прийоми рукопашного бою (у індіанців відомі до півсотні прийомів), техніка застосування зброї, нарешті, магічна практика, мистецтво танцю та співи, пов'язані з військовою сферою. Для комунікації в період бойових дій було розроблено мову жестів, засоби передачі інформації на відстань (рухи, дими тощо). Аналогічні навички та засоби цілком могли бути звичними і для Давньої Європи.

Найбільший інтерес становлять, на нашу думку, відомості про військову культуру та характер бойових дій, існування власне поняття "війна" та зміст, який в нього вкладався. Для військової культури індіанців характерна розвинена зовнішня атрибутика – деталі одягу, прикраси, прикрашання зброї, військові відзнаки й нагороди тощо.

Цікаво, що поховання зі зброєю пізнього етапу трипільської культури містять залишки деталей і прикрас одягу. Є відповідні зображення й на пластиці. Впадає в око їх подібність до "військової фурнітури" індіанців великих рівнин, у яких, крім того, набула поширення традиція бойового фарбування тіла для різних етапів/випадків ведення бойових дій, а також повернення з походу. Варто з цього приводу згадати часті випадки застосування фарби у поховальному обряді доби енеоліту – бронзи на території Європи, особливо — на схід від Карпат, розфарбування антропоморфної пластики.

Війна та військова справа у мешканців Великих рівнин були регламентовані, існували військові товариства (які виконували за певних обставин і поліційні функції), військова статево – вікова та родова ієрархія на чолі з вождями різних рівнів. Співвідношення населення і кількості воїнів було дуже високим, на рівні 3:1, тобто колектив з 300 осіб міг виставити до 100 воїнів. Військові підрозділи налічували від кількох десятків до півтисячі воїнів (в окремих особливих випадках – понад тисячу), які були розділені на загони. Це цілком корелюється з чисельністю колективів суспільств Давньої Європи, хіба що за винятком епохи трипільських протоміст.

Існував у індіанців інститут воїнів – смертників, які прагнули загинути на полі бою. За певних умов доступ до військових товариств був відкритий жінкам. Існував також інститут

1 ми виключили з переліку та огляду вогнепальну та холодну зброю європейського походження, а також застосування коня у військових цілях як елементи, які були принесені іззовні, і, до речі, швидко, на високому рівні адаптовані аборигенами.

"тих, що носять щити" – жінок, які прославляли військові подвиги чоловіків та синів та підтримували бойовий дух племені в цілому.

Існувала чітка градація військових подвигів, причому у більшості випадків на першому місці стояло не вбивство ворога, а захоплення його зброї, дотик до ворога (для цього в комплекті озброєння існувала спеціальна паличка), захоплення в полон. Окремою темою для звитяг було викрадення свійських тварин (Котенко, 1997, 79).

Війни та розвиток військової справи на "Дикому Заході" стали поштовхом до формування вождівств – структур переддержавного рівня. Війни точилися за розподіл території для полювання і кочівлі, худобу тощо. У ряді випадків для досягнення мети винищували не лише воїнів супротивника, але й вороже плем'я в цілому. Таким чином, на прикладі індіанців Великих рівнин ми бачимо, яким розвиненим та яскравим в усіх відношеннях може бути комплекс матеріальної та духовної культури, пов'язаний з військовою сферою вже на ступені суспільства, яке володіє лише технологіями рівня неоліту і навіть ще не перейшло повністю до відтворювального господарства.

Зіставлення свідчить, що рівень розвитку військової справи у населення доби енеоліту – раннього бронзового віку на території Давньої Європи міг бути вищим, ніж у середовищі індіанських племен Дикого Заходу. Комплекс військового озброєння як у мідному віці, так і на початку доби бронзи у Європі VII-IV тис. до н.е. на наш погляд виглядає більш різноманітним та досконалішим, адже включає ще й металеву зброю. Відповідно складнішим міг бути характер організації військових формувань, військова ієрархія та характер військової культури в цілому. Не викликає сумніву можливість мобілізації більш значних людських ресурсів для ведення військових дій. Цілком імовірною виглядає можливість існування вже в енеоліті та ранньому бронзовому віці військово – грабіжницької економіки. У випадку з трипільською культурою про це може свідчити прагнення захистити насамперед мирне населення, зосередивши його у поселеннях – гігантах, під захистом потужних укріплень. При цьому епоха напруженості й конкуренції між протомістами могла тривати століттями, що свідчить про виникнення певної моделі/культури взаємовідносин.

Упродовж кількох перших століть історії світу давніх хліборобів Європи, яка розпочинається наприкінці VII – на початку VI тис. до н.е. було розвинено і вдосконалено комплекс озброєння, який початково обмежувався мисливською зброєю – луком, списом. Його доповнено сокирами і булавами (останні – запозичення у сусідів-мисливців). Згодом частину зброї стали виготовляти з металу – міді (сокири, клевці, клинкова зброя), і саме бойова металева сокира вже на початку V тис. до н.е. стає символом влади вождів, згодом до неї приєднується булава. Розподіл праці та виникнення ремесла створили умови для вдосконалення, виробництва і запровадження як традиційних, так і нових видів зброї, які досить швидко поширювалися у середовищі хліборобських культурних комплексів, які у цьому відношенні набули переваги перед сусідами.

Поселення давніх хліборобів вже у VI тис. до н.е. оточували укріплення у вигляді ровів, доповнених палісадами та баштами з дерева, а на півдні – ще і стінами та баштами з каменю. В наступне тисячоліття укріплені селища стають не виключенням, а поширеним явищем. Укріпленими були і великі поселення з тисячами мешканців – трипільські протоміста. На системи «пасивної безпеки» давні суспільства почали витрачати значні ресурси.

Володіння спеціалізованою зброєю вимагало навичок, яких можна було набути внаслідок систематичних тренувань. Важливим елементом була і психологічна підготовка, готовність до рукопашного бою. Виникає інститут воїнів, які виділяли себе від решти суспільства, в тому числі деталями одягу, бойовим розфарбуванням, татуванням..

Зростання кількості населення призвело до суспільних зрушень, в тому числі спрямованих на посилення можливостей у військовій сфері. Утворення спілок племен-вождівств надало змогу наростити військовий потенціал окремих спільнот, які відтепер не лише успішно протистояли сусідам, але і могли нав'язати їм свої інтереси (аграрна колонізація, володіння ресурсами та важливими шляхами обміну тощо). Центрами вождівств у ареалі культурної

спільності Кукутень-Трипілля стають великі укріплені поселення з тисячами мешканців, кожне з яких могло виставити сотні і більше воїнів у відносно стислий проміжок часу.

Усі відзначені вище явища мали як локальні особливості, так і зазнали певних змін упродовж трьох тисяч років, які представлені у нашому огляді. Навіть такий побіжний огляд мілітарної історії давніх хліборобських суспільств Південно-Східної та Центральної упродовж трьох тисячоліть достатньо унаочнює хибність поглядів на ту епоху, як період тотального миру і злагоди порушуваний втручаннями войовничих племен з територій, що були сусідніми до «Світу Великої Богині». Насправді цей світ «мирних хліборобів» виглядає не лише схильним до зовнішньої експансії, але і з'ясування стосунків всередині кола споріднених культур силовими засобами.

Література

- Бонев А. 1976 Глинени модели на култове стълбове от две селищни могили в Търговицки окърг // *Археология*, 1, 24-35
- Буйницкій Н.А. 1897 Палисадъ. В: *Энциклопедический словарь.. - Оуэнь-Патентъ о поединкахъ*. Том 22. Санкт-Петербург: Брокгауз и Ефрон, 631-632.
- Бурдо Н.Б. 2001 Зброя племен культури Трипілья - Кукутень // *Військово - історичний альманах*, 2 (3), 64 – 69.
- Бурдо Н.Б. 2008 Кременева індустрія пам'яток трипільської культури на середньому Дністрі (за матеріалами колекцій Наукових фондів з розвідок Середньодністровської експедиції 1964—1970 рр.) // *Археологія*, 4, 3-8.
- Ванкилде Х. 2005-2009 Воины и воинские институты в энеолитической Европе // *Stratum plus*, 2, 282-286.
- Видейко и др., 2015: Видейко М.Ю., Чепмэн Дж., Бурдо Н.Б., Гайдарска Б., Церна С.В., Рудь В.С., Киосак Д. В. 2015 Комплексные исследования оборонительных сооружений, производственных комплексов и остатков построек на трипольском поселении у села Небелевка // *Stratum Plus*, 2, 147-170.
- Відейко М. Ю. 2004 Озброєння і військова справа у племен трипільської культури // Відейко М.Ю. (ред.) *Енциклопедія трипільської цивілізації*. – Київ.: Укрполіграфмедіа, I, 480-481.
- Відейко М. Ю. 2011 Реконструкція основних елементів комплексу військового озброєння носіїв трипільської культури // *Археологія: від джерел до реконструкцій*. – *Археологія і давня історія України* 5, 53-65.
- Відейко М. Ю. 2015. Дослідження міжнародної експедиції 2012-2014 років у Небелівці: результати та перспективи. В: Відейко М.Ю.(ред.). – *На східній межі Старої Європи. Матеріали міжнародної конференції. Кіровоград, 12-13 травня 2015р.* – Кіровоград: Університет імені Винниченка, 7-11.
- Відейко М. 2016 Початки військової справи. В: В. Павлов (ред). *Історія Українського війська*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 10-33.
- Военная Энциклопедия, 1913. - Искусственные препятствия В: Новицкий В.Ф., фон Шварн А.В., Апушкин В.А., фон Шульц Г.Ф. (ред.) *Военная энциклопедия*. Том 11. Санкт-Петербург: Издательство И.Д. Сытина, 37-38.
- Георгиев Г.И., Мерперт Н.Я., Катиничаров Р.В., Димитров Д.Г. 1979 *Езеро. Раннебронзовото селище*. София: Издателство на Българската Академия на науките.
- Гимбутас М. 2004 *Цивілізація Великої Богини: мир Древней Европы*. Москва.
- Горелик М.В. 1993 *Оружје Древнего Востока*. Москва: Наука.
- Дергачев В.А. 1980 *Памятники позднего Триполья : Опыт систематизации*. Кишинев: Штиинца.
- Дергачев В.А. 1998 *Кэрбунский клад*. Кишинев: Штиинца.
- Дергачев В.А. 2000 Два этюда в защиту миграционной концепции // *Stratum plus*. 2, 188-236.
- Дрэггер Л. 1986 Дружина // *Социально – экономические отношения и соционормативная культура*. Москва: Наука, 52-53.
- Збеневич В.Г. 1975 Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури // *Археологія*, 15, 32-40.
- Зиньковский К.В. Петренко В.Г. 1987 Погребения с охрой в усатовских могильниках // *Советская археология*, 4, 24-39.
- Клочко В. І. 2006 *Озброєння та військова справа давнього населення України*. Київ: АртЕк.
- Кореневский С.Н. 2004 *Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья*. – Москва: Наука.
- Котенко Ю. 1997 *Индейцы великих равнин*. Москва: "Техника – молодежи".
- Круц В. А. *Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья*. Киев, 1977.
- Круц В.А. и др. 2000 Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. *Трипольское поселение-гигант Тальянки*. Исследование 2001 г. Киев: Институт археологии НАН Украины.
- Манзура И.В. 2000 Владеющие скипетрами. В: *Stratum plus*. (2), 237-295.

Мовша Т.Г. 1974 Городище трипольской культуры Жванец – Щовб // *Археологические Открытия в СССР 1973 г.* Москва: Наука, 310–311.

Мовша Т.Г. Корвин - Пиотровский А.Г. 2001 Монументальная каменная архитектура в домостроительстве и фортификациях эпохи энеолита – ранней бронзы лесостепи Юго - Восточной Европы // *Тези доповідей Міжнародної науково - практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди», м. Збараж, 20 - 25 серпня 2001 року.* Збараж.: Вид. - во ДІАЗ в м. Збаражі, 29 - 31.

Нужний Д.Ю. 2008 *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.* Київ: КНТ.

Першиц А.И. 1986 Демократия военная // *Социально – экономические отношения и соционормативная культура.* Москва: Наука, 49-51.

Петренко В.Г. 2003 Епонімне Усатове та проблема генезису усатівської культури /// Черняков І.Т. (ред.) *Трипільська цивілізація у спадщині України.* Київ.: Вид.-во «Просвіта», 135-143.

Попова Т.А. 2003 *Поливанов Яр.* – Санкт-Петербург.

Рындина Н.В., Энговатова А.В. 1990 Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друцы – I // *Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине.* Киев, 108 – 114.

Скакун Н. Н., Цвек Е. В., Круц В.А., Матева Б.И., Корвин - Пиотровский А. Г., Самзун А., Яковлева Л.М. 2005 *Археологические исследования трипольского поселения Бодаки в 2005.* Киев – Санкт–Петербург.

Субботин Л. В. 2003 Орудия труда, оружие и украшения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса: Полис.

Телегін Д.Я. *Середньостогівська культура епохи міді.* К.: Наукова думка, 1974.

Тодорова Х. *Каменно-медната епоха в България.* София, 1985.

Тодорова Х., Вайсов И. 1986 Най-ранните укрепителни системи в България. - *Военно Исторически Сборник*, 3, 72- 86.

Ханзен С., Тодераш М., Райнгрубер А., Вундерлих Ю. 2011 Пьетреле. Поселение эпохи медного века на Нижнем Дунае // *Stratum Plus*, 2, 17-86.

Чорновол Д., Радомський І. 2015 Крем'яні вістря з трипільського поселення Ожеве – Острів // Дяченко О., Менотті Ф., Рижов С., Бунятян К., С. Кадров (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілья та його сусіди.* – Збірка наукових праць пам'яті В. О. Круца. Львів: Астролябія, 367-383.

Шишкін К.В. 1973 З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях. *Археологія (10)*, 32-41.

Шмаглій М.М. 1966 Городсько - волинський варіант пізньотрипільської культури // *Археологія*, 20, 15 – 37.

Antonović D. 2009 Prehistoric copper tools from the territory of Serbia // *Journal of Mining and Metallurgy*, 45 (2), 165-174.

Asăndulesei, A. 2015 Magnetic prospecting on Chalcolithic sites in north-eastern Romania: Some considerations regarding intr-site spatial organisation. *Archaeologia Polona* , 53, 189–194.

Asăndulesei A. 2017 Inside a Cucuteni Settlement: Remote Sensing Techniques for Documenting an Unexplored Eneolithic Site from Northeastern Romania. *Remote Sensing*, 9,1// <https://www.mdpi.com/2072-4292/9/1/41>

Bahn P. G. 1995 Last Days of the Iceman // *Archaeology*, 48,3, 66-70.

Băjenaru R. 2013 *Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniile IV - III a. Chr.* Editura Muzeului Național al Literaturii Române.

Biermann E. 2011 Steinerne Keulenköpfe – Die Mesolithische Revolution und die Bandkeramik // *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 63, *Varia Neolithica*, 7, 9-27.

Bognar – Kutzian I. 1972 *The Early Copper Age Tiszapolgar culture in the Carpathian Basin.* Budapest.

Caskey J. L. 1960 The Early Helladic period in the Argolid // *Hesperia*, 29, 285-303.

- Christiansen J. 2004 Warfare in the European Neolithic. In: *Acta Archaeologica*, 75, 129–156.
- Cofta - Broniewska A., Koško A. 1982 *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*. Warszawa; Poznań.
- Crnobrnja A.N. 2011 Arrangement of Vinča culture figurines: a study of social structure and organisation // *Documenta Praehistorica*, 38, 131-147.
- Dickson J. H., Oeggl K., Handley L. L. 2003 The Iceman Reconsidered // *Scientific American*, May 2003, 33-34.
- Dorfer et al., 1999: Dorfer L., Moser M., Bahr F., Spindler K., Egarter-Vigl E., Giullen S., Dohr G., Kenner T. A medical report from the stone age? // *The Lancet*. – September 18, 1999., 354, 1023-1025.
- Egg M., Spindler K. 1993 Die Gletschermumie vom Ende der Steinzeit aus den Otztaler Alpen / M. Egg, K. Spindler // *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. 39, 3-100.
- Elburg R., Hein W., Probst A., Walter Br., Kreuzlingen P. 2015 Field Trials In Neolithic Woodworking (Re)Learning to use Early Neolithic stone adzes // R. Kelm (ed.) *Archaeology and Crafts – Experiences and Experiments on traditional Skills and Handicrafts in Archaeological Open-Air Museums in Europe Albersdorfer Forschungen zur Archäologie*. Husum, 62-77.
- Ferrill A. 2013 Military Rank and the Origins of Agriculture/ A. Ferrill. – Режим доступу: http://www.rubinoffsculpturepark.org/coi/2013_Ferrill.pdf.-Назва з екрану. 1-17.
- Furholt M. 2009 *Die nördlichen Badener Keramikstile im Kontext des mitteleuropäischen Spätneolithikums (3650–2900 v. Chr.)* In: *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*. Studia nad Pradziejami Europy Środkowej, Bonn
- Golitko M., Keeley L. H. Linearbandkeramik enclosures: evidence of Fortification in the early Neolithic of central Europe – Режим доступу: https://www.academia.edu/1673814/Linearbandkeramik_enclosures_evidence_of_Fortification_in_the_early_Neolithic_of_central_Europe. – Назва з екрана.
- Gronenborn D. 2010 Climate, Crises, and the “neolithisation” of Central Europe between ird - events 6 and 4 // *The Spread of the Neolithic to Central Europe*. – *Tagungen: RGZM*,. – Band 4, 61 - 81.
- Gurba J. 1957 Materiały do badań nad neolitem Małopolski / J. Gurba // *Annales Universitatis Mariae Curie – Skłodowska*, F / 9, 129-178.
- Hansen S. 2006 Communication and exchange between the Northern Caucasus and Central Europe in the fourth millennium BC. In: S. Hansen, A. Hauptmann, I. Motzenbäcker, E. Pernicka (eds.), *Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien in 4.-2. Jt. v. Chr., Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.-3. Juni 2006*, Bonn, 297-316.
- Haas J. 2003 Warfare and the Evolution of Culture. *World Archaeology*, 35(1)145–165.
- Hansen S. 2014 The 4th Millennium: A Watershed in European Prehistory / Hansen S., Horejs B., Mehofer M. (Eds.) – *Western Anatolia before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC? – Proceedings of the International Symposium held at the Kunsthistorisches Museum Wien, Vienna, Austria, 21-24 November, 2012*. – *Oriental and European Archaeology*, Bd. 1, 243-259.
- Hansen S., Dragoman A., Reingruber A., Gatsov I., Görsdorf J., Nedelcheva P., Oanță-Marghita S., Song B. 2006 Der kupferzeitliche Siedlungshügel Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen im Sommer 2004 // *Eurasia Antiqua*, 12, 1-62.
- Hofmann R. 2012 Style and function of pottery in relation to the Development of late Neolithic Settlement patterns in Central Bosnia // R. Hofmann / F.-K. Moetz / J. Müller (eds.), *Tells: Social and Environmental Space [Proceedings of the International Workshop “Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14 st -18th March 2011)” in Kiel] (Bonn 2012)*, 181-201.
- Hofmann R. 2013 *Okolište 2 Spätneolithische Keramik und Siedlungsentwicklung in Zentralbosnien*. Bonn, 2013.
- Hofman et al. 2016: Hofmann R., Țerna S., Ursu C.-E., Brandtstätter L., Tiede H., Mainusch W., Autenrieth S., Spatial organisation and population size of small Cucuteni-Tripolye settlements:

- Results of geomagnetic surveys in Baia and Adâncata, Suceava County, Bucovina, Eastern Romania. *JNA* 18, 2016, 157–189 [doi 10.12766/jna.2016.3]
- Horváth T., Köhler K. 2012 Life and death: mortuary rituals of the Baden culture at Lake Balaton (Transdanubia). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 42, 453-472
- Horváthová E. 2010 *Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia*. Nitra: Archeologický Ústav Slovenskej Akad. Vied.
- Ivanova M. 2007 Tells, invasion theories, and warfare in Fifth Millennium B.C. North-Eastern Bulgaria / M. Ivanova // T. Pollard, I. Banks (eds.). – *War and Sacrifice*. – Leiden; Boston, 33-48.
- Jameson M.H., Runnels C., Van Andel T., *A Greek Countryside: The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*. Stanford Univ Press, 1994.
- Klochko V.I., Koško A. 1995 Weapons from Sofievka type cemeteries / V.I. Klochko, A. Koško // *Baltic-Pontic studies* 3, 228-234.
- Margielewski W., Krąpiec M., Valde-Nowak P., Zernitskaya V. A 2010 Neolithic yew bow in the Polish Carpathians. Evidence of the impact of human activity on mountainous palaeoenvironment from the Kamiennik landslide peat bog // *Catena*, 80, 141-153.
- Marler J. 2005 Warfare in the European Neolithic: Truth or Fiction [Electronic data] / J. Marler. – Mode of access: http://www.belili.org/marija/marler_article_03.html / J. Marler // http://www.belili.org/marija/marler_article_03.html. – Title from screen.
- Matuschik I. 1998 Kupferfunde und Metallurgie - Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kupferzeitlichen Dolche Mittel- und Südosteuropas // Mainberger M. (ed.). – *Das Moordorf von Reute. Archäologische Untersuchungen in der jungneolithischen Siedlung Reute - Schorrenried*. – *Staufen: Teraqua CAP*, 207 – 261.
- Maxim et al. 2009: Maxim Z., Lazarovici G., Lazarovici M., Merlini M. Images from Exhibition and Catalogue of Signs. In: Maxim Z., Marler J., Crisan V. (eds.): *The Danube Script in Light of the Turdas and Tartaria discoveries*. Cluj Napoca: MEGA.
- Meyer M., Raetzl-Fabian D. 2006 Neolithische Grabenwerke in Mitteleuropa Ein Überblick. *Journal of Neolithic Archaeology* 8(2006), http://www.jungsteinsite.uni-kiel.de/pdf/2006_meyer_raetzl_low.pdf Kiel, 1-54.
- Mischka C. 2010 Beispiel für Ähnlichkeit und Diversität neolithischer und kupferzeitlicher regionaler Siedlungsmuster in Rumänien anhand von geomagnetischen Prospektionen // S. Hansen (ed) *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007*. Bonn, 71-84.
- Mischka et al., 2016: Mischka C., Mischka D, Rubel A. Geomagnetic survey of Cucuteni-settlements in Moldova – results of the fau – campaign 2015 *Arheologia Moldovei, XXXIX (2016)*, 333 – 345
- Mischka C., Mischka D, Rubel A. 2016 Geomagnetic survey of Cucuteni-settlements in Moldova – results of the fau – campaign 2015 *Arheologia Moldovei, XXXIX (2016)*, 333 – 345
- Müller J. 2013 Missed Innovation: the Earliest Copper Daggers in Northern Central Europe and Southern Scandinavia // Bergerbrant S., Sabatini S. (eds.) *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*. – *BAR International Series*, 2508, 443 – 448.
- Nemejcova–Pavukova V. 1994 *Svodin. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel–Kultur*. Bratislava: Polygrafia SAV, I.
- Nicholson W. 1984 Longevity & health in ancient Paleolithic vs. Neolithic peoples [Электронный ресурс.] URL: <http://www.beyondveg.com/nicholson-w/angel-1984/angel-1984-1a.shtml> (дата обращения 28.11.2018).
- Oeggl K. 2009 The significance of the Tyrolean Iceman for the archaeobotany of Central Europe // *Vegetation, History and Archaeobotany*, 18, 1-11.
- Peter - Röcher H. 2007 Gewalt, Fehde und Krieg im prähistorischen Europa. Beiträge zur Konfliktforschung auf der Grundlage archäologischer, anthropologischer und ethnologischer Quellen // *Universitätsforschungen Zur Prähistorischen Archäologie*, 143. – Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 194-207.

- Petrescu - Dîmbovița M., Văleanu M. 2004-** C. *Cucuteni–Cetățuie Monografie Arheologic*. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, XIV. – Piatra - Neamt, Editura „Constantin Matasă”, 2004.
- Petrougne V.F. 1995** Petrographical-lithological characteristics of stone materials from Late-Tripolye cemeteries of Sofievka type // *Baltic-Pontic Studies*, 3, 190-199.
- Rassmann et al. 2014:** Rassmann K., Ohlrau R., Hofmann R., Mischka C., Burdo N., Videjko M. Yu., Müller J. High precision Tripolye settlement plans demographic estimations and settlement organization // *Journal of Neolithic Archaeology*, 16, 96-134.
- Rassmann et al. 2016a,** Rassmann K., Merti P., Voss H.-U., Bicbaev V., Popa A., Musteata S. Copper Age Settlements in Moldova: Insights into a Complex Phenomenon from Recent Geomagnetic Surveys. In: Muller J., Rassmann K., Videiko M. (eds.) *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100-3400 bce*. London and New-York: Routledge, 59-64
- Rassmann et al. 2016b,** Rassmann K., Korvin-Piotrovsky A., Videiko M., Muller J. The New Challenge for Site Plans and Geophysics: Revealing the Settlement Structure of Giant Settlement Structure of Giant Settlements by Means of Geomagnetic Survey. In: Muller J., Rassmann K., Videiko M. (eds.) *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100-3400 bce*. London and New-York: Routledge, 28-54.
- Robinson E.N., Jadin I., Bosquet D. 2010** Inter-site armatures from five Linearbandkeramik settlements in the Hesbaye region // *Notae Praehistoriae*, 30, 111-125.
- Runnels C., Payne C., Rifkind N., White C., Wolff N., LeBlanc S. 2009** Warfare in Neolithic Thesaly // *Hesperia*, 78, 165-194.
- Schulting R., Fibiger L. (eds). 2012** *Sticks, stones, and broken bones: Neolithic violence in a European perspective*. Oxford University Press.
- Spindler K. 1994** The man in the ice. *The preserved body of the Neolithic man reveals the secrets of the Stone age*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Spindler K. 2002 Otzi the Iceman // *Innovation*, 11, 8-11.
- Studii I. 2015 Typology and Evolution of Gates and Access into Early Hallstadian fortresses in Tisa-Dniester space. In: *Tyragetia* 7, s.n., vol. IX [XXIV], nr. 1, 7-27.
- Taylor C.F. 2001 *Native American Weapons*. Oklahoma Press.
- Țerna et al. 2016: Țerna S., Rassmann K., Vasilache M., Radloff K. Stolniceni I – new research on a Cucuteni-Tripolye large site In: *Tyragetia* (1), 25-52.
- Uhl R. A. 2017 Living Among the Dead – Settlement Structures in the North-Western Pontic Region in the 4th Millennium BC. *Journal of Landscape Archaeology*, 10 (3), 25-36, DOI:10.1515/jlecol-2017-0023
- Videiko M. Yu. 1995 Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries // *Baltic-Pontic Studies*, 3, 15-134.
- Videiko M. Yu. 2000 Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC // *Baltic-Pontic Studies*, 9, 13-68.
- Videiko M., Burdo N., Sliesariiev Ye., Muller Y., Hoffman R., Ulrau R. 2016 Maidanetske 2016: excavations at a Trypillia Mega-site [Электронный ресурс.]
URL:<http://trypillia.com/archives2017/124-m-videiko-n-burdo-ye-sliesariiev-y-muller-r-hoffman-r-ulrau-maidanetske-2016-excavations-at-a-trypillia-mega-site> (data обращения 28.11.2018).
- Wahl J. Trautmann I. 012 The Neolithic massacre at Talheim // R. Schulting, L. Fibiger (eds). *Sticks, stones, and broken bones: Neolithic violence in a European perspective* – Oxford: University Press, 77-100.
- Wengrow D. 2006. *The Archaeology of Early Egypt: Social Transformations in North-East Africa. Social Transformations in North-eastern Africa 10000-2650 BC*. Cambridge: Cambridge University Press.

Відейко М.Ю.

доктор історичних наук, Завідувач науково-дослідної лабораторії археології
історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка
e-mail: my.videiko@kubg.edu.ua